

„a te Columbusod, Vespuccid”

Tanulmányok Sajnovics Jánosról
és a 250 éves Demonstratióról

Studia Uralo-altaica

Supplementum 12.

„a te Columbusod, Vespuccid”

Tanulmányok Sajnovics Jánosról és a 250
éves Demonstratióról

Szerkesztette:

Szeverényi Sándor, Várnai Zsuzsa

Studia uralo-altaica Supplementum 12

Redigunt:

Sándor Szeverényi

Sándor Papp

András Róna-Tas

Szeged, 2023

A tanulmányokat lektorálták:

C. Vladár Zsuzsa
Szeverényi Sándor
Tamás Ildikó

© Szegedi Tudományegyetem
Altajisztikai Tanszék
Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

Published in 2023

DOI: <https://doi.org/10.14232/sua.sup.2023.12>

ISBN 978-963-306-971-4

ISSN 3004-1384 (Online)

Tartalom

Szeverényi Sándor – Várnai Zsuzsa: Előszó.....	7
Per Pippin Aspaas: Skandináv óriások vállán állva? Szellemi örökség Sajnovics János <i>Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse</i> című művében ..	11
Kontler László: Egy felvilágosult reformer és három (ex-)jezsuita: Van Swieten, Hell, Kollár, Sajnovics – és a <i>Demonstratio</i>	35
C. Vladár Zsuzsa: A <i>Demonstratio</i> magyar nyelvtani forrásai	469
Kelemen Ivett: Az északi számi lelkész, Anders Porsanger jelentése Sajnovics Jánosról és a magyar helyesírásról.....	69
Mészáros Csaba: Az idegenség és az azonosság sémái valamint Sajnovics János <i>Demonstratio</i> jának kritikai fogadtatása.....	75
Tamás Ildikó: A számi viselet szerepe a kortárs vizuális kommunikációban	103

Előszó

A kötet címéül választott idézetben Kollár Ádám Pray Györgynek írt levelében Sajnovics Jánost Columbushoz és Vespuccihoz hasonlítja (részleteket l. Kontler László tanulmánya ebben a kötetben). Sok tekintetben ez bizonyára túlzás, mégsem lehet azt mondani, hogy teljesen indokolatlan. Sajnovics János rendtársával, Hell Miksával olyat tett, ami a mai napig hatással van – többek között – a magyar nyelv eredetének kutatására és annak szerteágazó diskurzusára. 1770-ben valami olyasmi történt, ami most, több mint 250 évvel később is témát ad nem csupán nyelvészeknek, történészeknek, néprajzkutatóknak, hanem valamelyest még a közbeszédnek is.

Könnnyű kiszámolni: 2020-ban a 250. évfordulóját ünnepeltük annak, hogy Sajnovics János Demonstratiója, melyben *bizonyítja* a magyar és a „lapp”, vagyis a számi nyelv rokonságát, megjelent Koppenghágában. Ebből az alkalomból több konferenciát is rendeztek, és 250 év után először jelent meg magyarul a kopenhágai kiadás C. Vladár Zsuzsa és Szíj Enikőnek köszönhetően. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya támogatásával a Nyelvtudományi Bizottság Uráli Nyelvészeti Munkabizottsága is konferenciát szervezett ebből az alkalomból *DEMONSTRATIO 250* címmel. A vírushelyzet miatt a konferenciára több halasztást követően 2021. október 21-én került sor a Nyelvtudományi Kutatóközpontban. A konferencia programjának összeállításában több szempont is szerepet játszott. A legfontosabb szempont az volt, hogy összehozza azokat a kutatókat, akik az elmúlt időszakban egymástól eltérő tudományterületeken foglalkoztak Sajnoviccsal és munkájával, legyen az irodalomtörténet, irodalom, nyelvészet, tudománytörténet, történettudomány, antropológia. Ahol fehér foltot találtunk, ott célirányosan kértünk fel előadót. A

Szeverényi Sándor – Várnai Zsuzsa (szerk.) 2023: „*a te Columbusod, Vespuccid*” - Tanulmányok Sajnovics Jánosról és a 250 éves Demonstratióról. *Studia uraloaltaica Supplementum* 12. 7–9.

második szempont az volt, hogy minél több releváns tudományterületet, megközelítési szempontot tudjunk beemelni a konferencia programjába. A harmadik szempont pedig, hogy teret adjunk annak is, hogy a „lappokat”, vagy a számikat ne csak valami muzeális, absztrakt tárgyként láttassuk, hanem megmutassuk, hogy a számik élnek és léteznek a mai napig, és kisebbségként alkalmazkodni képesek a 21. századi körülményekhez.

Jelen kötetben részben e konferencia előadásainak írott, több esetben bővített, átdolgozott változatát találja az olvasó, részben pedig hasonló témájú, de nem teljesen ugyanazt az anyagot tesszük közzé. A konferencia programja a következő volt:

Kontler László (Central European University Bécs/Budapest): Egy felvilágosult reformer és három (ex-)jezsuita tudós: Van Swieten, Kollár, Hell, Sajnovics és a Demonstratio

Kelemen Ivett (Debreceni Egyetem): A számi lelkész, Anders Porsanger jelentése Sajnovicsról és a magyar helyesírásról

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa (ELTE, Budapest): A Demonstratio magyar grammatikai forrásai

Per Pippin Aspaas (UiT – the Arctic University of Norway, Tromsø): The northern setting of Sajnovics’ language studies – Scandinavian connections and reactions

Tamás Ildikó (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet): Számiföld hangokban és képekben. Magyar kutatók Északon

S. Varga Pál (Debreceni Egyetem): Sajnovics Demonstratiójának szerepe a magyar nemzettudat alakulásában

Mészáros Csaba (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet): Sajnovics János munkásságának néprajzi értelmezése és annak korlátai

Összevetve a programot és e kötet tartalomjegyzékét, a figyelmes olvasó észrveheti, hogy S. Varga Pál nem szerepel ebben a munkában. Ő előadásának írott változatát más fórumon jelentette meg, ajánljuk szeretettel. (A finnugor nyelvrokonság és a modern magyar nemzettudat kialakulása. In: *Nyelv, kultúra és tudomány*. Köszöntő

kötet a Magyar Nyelvőr alapításának 150. évfordulójára. Szerkesztette Tolcsvai Nagy Gábor, Laczkó Krisztina, Tátrai Szilárd. Budapest: Eötvös Kiadó. 129–149.)¹

Nagyon örülünk annak, hogy hosszú idő után ezzel a kötettel jelentkezik a megújult *Studia Uralo-altaica Supplementum* alsorozata. Megújult a borító is, amelyet kötetünk egyik szerzője és a Finnugor Tanszék egykori hallgatója, Tamás Ildikó tervezett, továbbá a sorozat saját online felületet kapott, ahol megtalálható és letölthető a korábbi 11 kötet is. Reméljük és ígérjük, hogy a következő kötetekre nem kell újabb éveket várni.

A szerkesztők

¹ https://www.eltereader.hu/media/2023/11/BTK_Tolcsvai_A-magyar-nyelvor_web.pdf

Skandináv óriások vállán állva? Szellemi örökség Sajnovics János *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* című művében

Per Pippin Aspaas

The Hungarian Jesuit Joannes (János) Sajnovics' "Demonstratio" (Demonstratio that Language of the Hungarians and the Lapps is the same) is a classic of Finno-Ugrian linguistics. An astronomer without previous experience in the comparative study of languages, Sajnovics embarked upon his study, seemingly unprepared, while participating at an astronomical expedition to Finnmark in far-northern Norway in 1768–69. When spending the winter 1769–70 in Copenhagen, he interacted with members of the Royal Danish Society of Sciences and presented his theory at their sessions. His landmark "Demonstratio" was published in two editions, in 1770 (Copenhagen) and 1771 (Trnava). Close reading of the first edition strongly suggests that the novel methodology of Sajnovics was informed nearly exclusively by Scandinavian scholarship; references to central-European scholars and their theories characterize the revised, second edition of the "Demonstratio", which was made after Sajnovics and his mentor Maximilian Hell had returned to the Habsburg kingdom.

kulcsszavak: finnugor nyelvészet; összehasonlító nyelvészet; számi nyelv; magyar nyelv; tudománytörténet; Skandinávia; 18. század

Szeverényi Sándor – Várnai Zsuzsa (szerk.) 2023: „*a te Columbusod, Vespuccid*” - Tanulmányok Sajnovics Jánosról és a 250 éves Demonstratióról. *Studia uraloaltaica Supplementum* 12. 11–33. DOI: <https://doi.org/10.14232/sua.sup.2023.12.1>

1. A helyszín meghatározása¹

1768-1769-ben egy magyar jezsuita, Sajnovics János (1733–1785) a finnmarkbeli Vardøbe utazott. Ennek az utazásnak maradandó eredménye a finnugor nyelvészet úttörő jelentőségű értekezése. A bécsi császári és királyi csillagászt, Maximilian Hellt (Hell Miksa) (1720–1792), a Jézus Társasága tagját meghívták egy expedícióra a lutheránus északra. Hell feladata az volt, hogy 1769. június 3-4-én megfigyelje a Vénusz Nap előtti átvonulását. Mivel az átvonulás Európában éjfél körül történt volna, az éjféλι Nap birodalmába kellett utaznia, hogy a ritka jelenséget elejétől a végéig megfigyelhesse.

Hell expedícióját a dán-norvég király finanszírozta. A koppenhágai adminisztráció Hell-lel mint nemzetközi hírvű csillagással vette fel a kapcsolatot. A bécsi csillagásznak viszont szüksége volt egy asszisztensre, „valakire, akinek a személyisége illik az enyémhez” – ahogy később magyarázta. A szóban forgó útítársnak „a Jézus Társaságának tagjának kellett lennie, erős testi alkattal kellett rendelkeznie, és bátornak és rendíthetetlennek kellett lennie, ha nehézségekkel és veszélyekkel kellett szembenéznie”.² Ez a férfi volt Sajnovics, aki korábban Hell diákja volt Bécsben, de akkoriban a magyarországi Tyrnavia (Nagyszombat, német Tyrnau, szlov. Trnava) jezsuita egyetemén csillagász adjunktusként dolgozott.

Hell Miksának nagyobb tervei voltak annál, hogy pusztán megfigyelje az átvonulást. Ugyanis erőfeszítései akár meg is hiúsulhattak volna, ha 1769. június 3-án éjjel borult lett volna az égbolt. Ezért sietett már az átvonulás előtti év októberében eljutni a célállomásra, Vardøbe. A két jezsuita végül közel kilenc hónapot töltött Vardøben, ahol a tranzitus megfigyelése mellett számos kiegészítő vizsgálatot is végeztek. Megfigyelték a sarki fényt, megvizsgálták az iránytű deklinációját, megmérték az apály és dagály mértékét, a hőmérsékletet, a

¹ E munka egy korai változatát a Sajnovics Demonstratio 250. évfordulója alkalmából rendezett konferencián mutatták be 2021. október 21-én. A kézirat sokat köszönhet két anonim lektor véleményének, mielőtt angol nyelven megjelent a Nordlit című folyóiratban. (Nordlit vol. 49, No. 2 (2022), <https://doi.org/10.7557/6553>, <https://doi.org/10.7557/13.6553>). Ez a tanulmány ennek a munkának a magyar nyelvű fordítása. A tanulmányt magyarra fordította Szeverényi Sándor, a fordítást ellenőrizte C. Vladár Zsuzsa és Tamás Ildikó. A Demonstratióból származó idézetek a Demonstratio első, koppenhágai kiadásának első magyar nyelvű kiadásából származnak (Sajnovics 2021), a fordító C. Vladár Zsuzsa (Sajnovics 2021).

² Hell bevezetője a (befejezetlenül maradt) *Expeditio litteraria ad Polum Arcticum*, szerkesztette és angol fordítással ellátta Per Pippin Aspaas, Maximilianus Hell (1720-1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus: A Study of Jesuit Science in Nordic and Central European Contexts (PhD disszertáció, University of Tromsø, 2012), 383–417. (a 415. oldalon). Fulltext: <https://hdl.handle.net/10037/4178>.

légnyomást, kiszámították a szélességi és hosszúsági fokokat stb. A Finnmarkból vissza, dél felé tartó út során hosszabb ideig, 1769 októberétől 1770 májusáig Koppenhágában tartózkodtak.³

Az expedíció alkalmat adott egy olyan hipotézis tesztelésére, amelyet a korabeli Európában már több tudós is felvetett – a magyar nyelv és a ma finnugornak nevezett nyelvcsoporthoz más nyelvei közötti lehetséges nyelvi kapcsolatról van szó. Így került a középpontba a magyarul beszélő Sajnovics. 1770. január 19-én Koppenhágában, a Dán Királyi Tudományos Társaság előtt kezdte meg a számi és a magyar nyelvet összehasonlító dolgozatának felolvasását. Két további ülés után, január 26-án és február 9-én, a dolgozatot ugyanezen társaság égisze alatt azonnal ki is nyomtatták. Magyarul a mű teljes címe (Sajnovics 2021: 97):

Sajnovics János S. J., Fehér vármegyei tordasi magyarnak a Koppenhágai és Trondheimi Királyi Tudós Társaság tagjának Bizonyítása: a magyar és a lapp nyelv azonos. Felolvastatott a Dán Királyi Tudós Társaságban Koppenhágában az 1770. év január hónapjában. Koppenhágában, a Királyi Árvaház Nyomdájában nyomtatta Gerhard Giese Salicath

Figyelemre méltó, hogy Sajnovics két királyi tudós társaságnak is tagja volt. A cím után következő oldalakon a dán-norvég mecénátúrát még inkább kiemeli a királyi udvar egyik leghatalmasabb tanácsosának, Thott Ottónak (1703–1785) szóló dedikáció. Thott modern értelemben a belügyminiszteri, valamint az egyházi, oktatási, kutatási és innovációs miniszteri funkciót töltötte be. Sajnovics mecénása is hatalmas tudással rendelkezett, könyvek és kéziratok lelkes gyűjtője volt; a koppenhágai Királyi Tudós Társaság elnökeként ő adott otthont a társaság üléseinek, amelyeket a belvárosi palotájában tartottak. A lutheránus Dán és Norvég Királyság szívében a jezsuita látogató is láthatóan teljes támogatást élvezett.

A *Demonstratio* nyomtatása 1770. április elejére készült el; Sajnovics útinaplójából tudjuk, hogy az első példányt már abban a hónapban, 10-én a kezében tartotta.⁴ Hat héttel később a két jezsuita végleg elhagyta a dán fővárost. A dán

³ Joannis Sajnovics. S. J. Ungari Tordasiensis e Comitatu Alba-Regalensi, Regiæ Scientiarum Societatis Hafniensis, et Nidrosiensis socii *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Regiæ Scientiarum Societati Danicæ prælecta Hafniæ mense Januario Anno MDCLXX. (Hafniæ, Typis Orphanotrophii Regii, excudit Gerhard Giese Salicath [évszám nélkül, 1770].)

⁴ Sajnovics, *Napló*, 1770. árpilis 10.

fordítás még ugyanabban az évben megjelent a Dán Királyi Tudományos Társaság hivatalos kiadványának részeként:⁵

Johannes Sainovics bizonyítása arról, hogy a magyarok és a lappok nyelve azonos. Latinból fordította M. R. Fleischer

A dán fordítás hűen adja vissza a latin szöveget, bár hiányzik belőle az Otto Thottnak szóló ajánlás. Legjobb tudomásom szerint M. R. Fleischer személyét nem tárgyalta Sajnovics Demonstrációjának irodalma. Mivel a dolgotat latinból fordították, feltételezhetjük, hogy az egyetemmel kapcsolatban álló személyről van szó. A Fleischer családnév nem volt ritka, de a koppenhágai egyetem hallgatóinak matriculájából (anyakönyvéből) ítélve az „M. R. Fleischer” rövidítésre nincs más szóba jöhető jelölt, mint Erasmus Fleischer, vagy M[agister] R[asmus] Fleischer (1744–1804; az Erasmus a Rasmus latinizált formája). 1761. július 28-án, 17 évesen, „E schola Roeskildensi” (a roskildei gimnáziumból) iratkozott be az egyetemre. 1762. július 30-án baccalaureus lett a filozófiából, 1768. szeptember 27-én pedig magisterré nevezték ki, és egyben a *communitas regia*, a szegényebb családokból származó diákoknak szállást és megélhetést biztosító különleges intézmény prodekanja volt (Birket-Smith 1912: 215, 229, 285). Rasmus Fleischer elismerten jól tudott latinul. A tizenharmadik század utolsó évtizedében számos művet írt korabeli kulturális folyóiratokba, köztük számos könyvkritikát, elsősorban filológiai művekről.⁶

Miután visszatért hazájába, Sajnovics megjelentette a latin *Demonstratio* bővített kiadását. Ezt 1771 februárjában vagy márciusában nyomtatták ki, a következő címmel:⁷

⁵ Johannis Sainovics ‘Beviis, at Ungarernes og Lappernes Sprog er det samme. Oversat af det Latinske ved M. R. Fleischer’, *Skrifter, som udi det Kiøbenhavnse Selskab ere fremlagte og oplæste* i Aarene 1765. 1766. 1767. 1768. og 1769. Tiende Deel. (Kjøbenhavn: Udi det Kongelige Waysenhuses Bogtrykkerie, og paa dets Forlag, Trykt af Gerhard Giese Salikath. Aar 1770), 653–732.

⁶ Rasmus Nyerup, *Dansk-norsk Litteraturlæxicon, Første Halvdel* (Kjøbenhavn: Gyldendal, 1818), 170; A. Jantzen, in *Dansk Biografisk Lexikon*, ed. by Carl Fredrick Bricka, V. Bind (Kjøbenhavn: Gyldendal, 1891), 201–202; H. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, Bind III (København: Aschehoug, 1926), 69–71; Bjørn Kornerup, in *Dansk Biografisk Leksikon*. 3. kiadás (nyomtatva 1979–84), online: https://biografiskeksikon.lex.dk/Rasmus_Fleischer. Ehrencron-Müller valóban Rasmus Fleischer művei közé sorolja a *Demonstratio* fordítását.

⁷ Joannis Sajnovics. S. J. Ungari Tordasiensis e Comitatu Alba-Regalensi Regiæ Scientiarum Societatis Hafniensis, et Nidrosiensis socii *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Regiæ Scientiarum Societati Danicæ prælecta, et typis excusa Hafniæ Anno MDCCLXX. Recusa (Tyrnaviæ, Typis Collegii Academici Societatis Jesu [évszám nélkül,

Sajnovics János S. J. [Jézus Társaság] Fejér Vármegyei tordasi magyarnak, a koppenhágai és trondheimi Királyi Tudós Társaság tagjának Bizonyítása a magyar és a lapp nyelv azonos felolvastatott a Dán Királyi Tudós Társaságban és kinyomtatott Koppenhágában, 1770-ben újranyomattatott Nagyszombatban a Jézus Társaság Akadémiai Kollégiumának betűivel

(Sajnovics 1994: 11)

Amint az e tanulmány szerzője által összeállított adatsorból kiderül,⁸ a közép-európai művekre való hivatkozások, valamint a magyar irodalmi kánonból származó nevek száma ekkorra már jelentősen megnőtt. A nagyszombati kiadás tehát Sajnovics úttörő tanulmányának szellemi örökségét a skandináv környezetből kimozdította, és kifejezetten közép-európai művé tette. Bár ez önmagában véve érdekes, Sajnovics eredeti információs és inspirációs forrásainak kérdését vizsgálva kisebb jelentőségű. Ebben a tanulmányban ezért fő forrásként a koppenhágai eredeti első kiadást fogom használni, amelyet a Dán és Norvég Királyságban tett expedíciója során írt nyomtatásban meg nem jelent levelek és jegyzetek egészítenek ki.⁹

1771.) A szövegből magából származó belső bizonyítékokat az 1771-es nyomtatás évére vonatkozóan összefoglalja Danilo Gheno (1975: 45–49). Az ugyanezen év februárjára vagy márciusára utaló levéltári bizonyítékokat lásd Aspaas, „Maximilianus Hell”, 121–122 n235.

⁸ Per Pippin Aspaas, *References to scholars and linguistic sources in the two editions of Sajnovics' Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse (Hafniae, 1770; Tyrnaviae, 1771)*, <https://doi.org/10.18710/XOYEHP>, DataverseNO, V3 (13 September 2022). Köszönöm Vladár Zsuzsa segítségét több hivatkozással kapcsolatban.

⁹ Sajnovicsról és a *Demonstratio* című művéről az elmúlt évtizedekben igen sok szakirodalom jelent meg. Az első kiadással ellentétben, amely a közelmúltig csak latin és dán nyelven volt hozzáférhető, a nagyszombati kiadás faksimile (1968), valamint német (1972) és magyar (1994) fordításban is hozzáférhető. A legtöbb kutatás tehát a revidéált nagyszombati átdolgozáson alapul, nem pedig a koppenhágai *editio princeps*-en. Lásd a Thomas A. Sebeok bevezetőjével ellátott faksimile kiadást: *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse, Uralic and Altaic Series, 91.* (Bloomington: Indiana University, [1968]); német fordítás: Monika Ehlers, Décsy Gyula és Wolfgang Veenker kommentárjával és utószavával: *Beweis, daß die Sprache der Ungarn und Lappen dieselbe ist, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1972)*; magyarra fordította Vladár Zsuzsa, szerkesztette Szij Enikő: *Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos, Bibliotheca Regulyana, 2* (Budapest: ELTE, 1994). Legutóbb azonban megjelent az első kiadás gazdagon kommentált változata Budapesten: *A koppenhágai Demonstratio. Bizonyítás: A magyar és a lapp nyelv azonos. 1770, fordította és kommentálta Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, szerkesztette Szij Enikő. Bibliotheca Regulyana, 7.* (Budapest: Pytheas, 2021). Magyar nyelvtudás híján csak felületesen tudtam felhasználni a magyar nyelvű kiadásokat és más vonatkozó szakirodalmat.

2. „Sans doute le premier comparatiste moderne”

A matematikai-empirikus megközelítés volt Sajnovics fő hozzájárulása nemcsak a finnugor nyelvészethez, hanem az összehasonlító nyelvészet egészéhez. A *Demonstratio* olyan jeles tudósokból váltott ki lelkes kritikát, mint August Ludwig Schlözer (1735–1809) Göttingenben és Henrik Gabriel Porthan (1739–1804) Åbóban (Turku).¹⁰ Ezzel szemben Sajnovics hazájában kétségbe vonták az expedíció nyelvészeti eredményeit, amikor a magyar nemességhez és (később) a jezsuita rend 1773-as drámai feloszlata után Bécsben berendezkedő egyházzellenes, szabadkőműves elithez tartozó olvasók szembesültek velük.¹¹ Bár a két jezsuita személyes sorsa tragikusan alakult, a kora újkori tudomány-történetírásban mindenképpen helyet érdemeltek – Hell a Vardøben megfigyelt Vénusz-átvonulásról szóló egyedülálló adathalmazza miatt, Sajnovics pedig a finnugor nyelvészetben mérőföldkőnek számító munkája miatt. Egy kommentátor egyenesen úttörőként is üdvözölte az utóbbit, nemcsak ami a finnugor nyelvek összehasonlítását illeti: feltehetően összességében Sajnovics volt „sans doute le premier comparatiste moderne” (Dessaint 1995: 458), az első kétségtelenül modern összehasonlító nyelvész volt. De miért is számított a *Demonstratio* modernnek?¹²

Először is Sajnovics világosan látta, hogy a könyveken és más írott forrásokon túl szükség van más típusú anyagra is. Azt állította, hogy egy nyelv fonetikája a nyelv elsődleges jellemzői közé tartozik. Kutatására jóval a magnetofon feltalálása előtt és több mint egy évszázaddal a nemzetközi fonetikai ábécé létrehozása előtt került sor. Ahhoz, hogy megfelelően össze tudja hasonlítani a számit a magyarral, egyszerűen nem támaszkodhatott csupán az írott források feletti elmélkedésre – egy anyanyelvi beszélő hangját kellett hallania.¹³

Másodszor, szükségesnek tartotta, hogy a vallási, hitvilági szférán kívüli szavakat használjon, és ezért olyan általános fogalmakra összpontosított, mint „hó”, „kő” és „út”. A Miatyánk (Pater noster) gyakran a legelső szöveg volt, amelyet a misszionáriusok idegen földön lefordítottak. Ez kényelmes kiindulópontot jelentett a tudósok számára, akik a világ számos nyelvét próbálták meg össze-

¹⁰ August Ludwig Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte* (Halle: bey Johann Justius Gebauer, 1771), 306–307 és Henrik Gabriel Porthan, in: *Tidningar Utgifne Af et Sällskap i Åbo*, N:o 1 (Den 15 Januarii 1771), 3–8; N:o 8 (Den 30 April 1771), 61–62; N:o 18 (Den 30 September 1771), 138–141; N:o 19 (Den 15 October 1771), 148–150, N:o 23 (Den 16 December 1771), 180–181, N:o 24 (Den 31 December 1771), 186–188.

¹¹ Erről lásd Aspaas – Kontler 2020, különösen 322–329, 362–366, 378–387.

¹² A következő bekezdések több, a finnugor tanulmányokban jártas tudós érvelésére épülnek, lásd különösen Décsy és Veenker "Nachwort"-jét Sajnovics német kiadásában, *Beweis*, 159–163. és Vladár Zsuzsa (2008).

¹³ Sajnovics, *Demonstratio*, első kiadás, 11, 22–23.

hasonlítani. A módszertani szigor azonban e gyakorlat ellen szólt. Egy misszionárius szóhasználatát valószínűleg nagyban befolyásolta kulturális háttere. Még a szintaktikai és morfológiai jellemzők is gyakran megváltoztak az ilyen fordításokban, mivel a Biblia emelkedett stílusa hajlamos volt felülírni a még nem kodifikált nyelvek természetes nyelvezetét.¹⁴

Harmadszor, amikor közös etimológiájú szópárokat keresett, Sajnovics arra törekedett, hogy általános törvényszerűségeket állapítson meg a hangváltozásról. A feltűnő hasonlóságok helyett inkább a különbözőségek mintáit kellett megállapítani. Ezt a skandináv hallgatóságának a „Gib mir einen Trunk Wasser” („Adj nekem egy korty vizet”) német mondattal szemléltette. Dánul ez „Giv mig en Drik Vand”, svédül „Vatten” lenne.¹⁵ Szisztematikus váltás van, magyarázza Sajnovics, a *Wasser* ~ **Watter* ~ *Vatten* ~ *Vand* között.¹⁶ További analóg példák közül kiemelhetjük a *Mutter* ('anya') ~ *Moder* ~ *Mor* szavakat,¹⁷ ahol érdekes módon a végső írásmód a norvég változatot képviseli, egy olyan változatot, amelyet Sajnovics kétségkívül saját fülével hallott (a norvég a XVIII. században még nem volt írott nyelv). A lényeg az, hogy sem a *Mor/Mutter*, sem a *Vand/Wasser* nem feltűnően hasonló párok, de a germán nyelv különböző változatainak összehasonlításával megfejthetők a hangváltozások rendszerszerű mintái.

Negyedszer, Sajnovics úgy vélte, hogy a fonológia és az etimológia mellett a nyelvek nyelvtani szerkezete is fontos információkat szolgáltat a nyelvek összehasonlításakor. Számára a magyar és a számi nyelv szintaktikai és morfológiai rendszerének párhuzamosságai közös gyökereikről tanúskodtak. Valójában úgy találta, hogy „a főnevek és az igék összeszerkesztésének módja” és „az affixumok és a szuffixumok használata különösen fontos”, amit figyelembe kell venni a nyelvek összehasonlításakor.¹⁸

Ötödszor, Sajnovics munkája hozzájárul a nyelv és a nyelvjárás fogalmának régi vitájához. Tanulmánya több mint tizenöt évvel előzte meg William Jones híres beszédét az indoeurópai nyelvcsaládról (Jones 1788). Jones egyik fő eredménye egy elveszett proto-nyelv elmélete volt, amelyből az olyan nyelvek, mint a szanszkrit, a latin és az ógörög származnak (1788: 422–423). Bár kevésbé expliciten, de Sajnovics is egy olyan lingua primæva-ról beszél, amely a számik és a magyarok közös nyelve volt tizenhárom évszázaddal korábban, mielőtt a népvándorlás

¹⁴ Sajnovics, *Demonstratio* első kiadás, 9–12.

¹⁵ Sajnovics, *Demonstratio* első kiadás., 17.

¹⁶ Sajnovics, *Demonstratio* első kiadás, 26.

¹⁷ Sajnovics, *Demonstratio* első kiadás, 26–27.

¹⁸ Sajnovics, *Demonstratio* 1. kiadás, Bevezetés, 2. oldal “Ad Regiam Scientiarum Societatem” (nincs oldalszám): “Et, quod præcipuum est, Nomina ac verba construendi modum, Affixis, & Suffixis utendi rationem inter se comparare.”

következtében szétváltak volna. Még a negyedik században magyar törzsek telepedtek le a Kárpát-medencében, ahol azóta is éltek, elszakadva a messzi északon élő rokonaiktól. Azt a feltételezést, hogy „mindkét nemzet [azaz a számik és a magyarok] minden jelentős változás nélkül érintetlenül őrizte volna meg ősi nyelvét (lingua primæva) tizenhárom évszázadon át, senki sem hiheti, aki a nyelvek szokásos változásaival tisztában van.” – írja.¹⁹ Lehet, hogy egy és ugyanazon nyelv különböző dialektusai nem értik egymást, de tézise szerint attól még ugyanaz a nyelv.

Sajnovics munkájának eredetisége az alábbiakban foglalható össze:

- 1) egy nyelv fonetikája annak elsődleges jellemzői közé tartozik.
- 2) a nyelvek összehasonlításakor a hitvilágon kívüli szavakat kell használni.
- 3) a hangváltozás általános törvényszerűségei fontosabbak, mint a feltűnő hasonlóságok
- 4) a nyelvek nyelvtani szerkezete kulcsfontosságú a rokonság megítélésakor.
- 5) a rokon nyelvek csupán egy közös, - gyakran elveszett - eredeti nyelv dialektusai

Hozzátehetjük továbbá, hogy a *Demonstratio* szövege az általános műveltségű közönség számára, nem pedig a szakemberek számára készült. Sajnovics nagyon határozottan fogalmaz a módszertanról, és nem feltételezi sem a számi, sem a magyar nyelv előzetes ismeretét. Teljesítménye éppúgy pedagógiai, mint tulajdonképpen nyelvészeti eredmény. Felmerül a kérdés: hol tanulta mindezt? Newton híres mondásával: ha messzebbre látott, mint mások, az csak azért lehet, mert óriások vállán állt.

3. Nyelvész születik

Sajnovics a tanulmányában elismeri, hogy nem ért a grammatikához, sőt, még csak nem is beszél a számi nyelvet. Szakterülete a csillagászat és az alkalmazott matematika más ágai voltak. Magyar anyanyelvüként és matematikai beállítottságú tudósként azonban nyelvészeti terepmunkát végzett Finnmarkban, ahol a számik éltek.²⁰

Bécsbe és Nagyszombatba való visszatérésük után Hell azt állította, hogy éppen azért választotta Sajnovicsot útítársául, mert nyelvészeti vizsgálatlalt akarta

¹⁹ Sajnovics, *Demonstratio* 1. kiadás, 1–3 (2. oldal): „quod utraque Gens linguam suam primævam ab omni notabili mutatione per 13 Secula immunem conservaverit, nemo eorum credet, quibus Linguarum consvetæ vicissitudines perspectæ sunt”. (A első kiadásban található nyomdahibát – “Linqvarum” – a másodikban javították, p. 2.)

²⁰ Sajnovics, *Demonstratio* 1. kiadás, Bevezetés: „Ad Regiam Scientiarum Societatem” (oldalszám nélkül).

megbízni. Emellett úgy állította be magát, mint az egyetlen szaktekintély, akinek irányítása és felügyelete alatt Sajnovics végezte munkáját.²¹ Ez a legjobb esetben is félrevezető. Semmilyen előkészületre utaló jelet sem találunk. Minden hiteles bizonyíték arra utal, hogy a kutatás spontán módon indult.

Amikor 1768 nyarán észak felé utaztak, Hellt és Sajnovicsot útközben a helyi polgári és egyházi adminisztráció képviselői fogadták, köztük Christiania (ma Oslo) egyik műkedvelő tudósa, Caspar Storm (1718–1777) Stiftamtman (egyházmezei kormányzó). Storm néhány tudományos eszközön kívül könyveket is kölcsönzött a két jezsuitának: egy számi nyelvtant és egy kis szótárt. Mindkét mű szerzője Knud Leem (1697–1774) volt, a trondheimi Seminarium Laponicum számi nyelv professzora (Leem 1748, 1756). Az 1752-ben az akkori királyság legészakibb városában alapított szemináriumban Leem számi nyelvoktatást biztosított azoknak a gimnazistáknak, akik a távoli észak-norvégiai misszionáriusi pályát tűzték ki célul. A christianiai Stormnál tett látogatásuk után Hell és Sajnovics 1768 júliusában és augusztusában több mint három hetet töltöttek Trondheimben. A fennmaradt leveleikből és útinaplójukból ítélve azonban egyetlen látogatást sem tettek a számi nyelv fő tudományos tekintélyénél. Ha a számi nyelv tanulmányozása szerepelt volna a terveikben, akkor a Leemnél tett látogatás nyilvánvalóan elsőbbséget élvezett volna. Ehelyett úgy tűnik, hogy Leem könyvei a poggyászukban pihentek, egészen addig, amíg végül több héttel később Vardøbe nem érkeztek.²²

²¹ A legmarkánsabb megjegyzést a Koppenhágai Tudományos Társaság előszavában találjuk, ahol a második kiadás egy új, Hell által diktált bekezdést tartalmaz, melyben azt állítja, hogy Sajnovicsot „most ehhez az északi expedíciójához is kísérőül választott, és magával vitt Finmarchiába, hogy társa legyen a munkában, főképp, ami a lapp nyelv vizsgálatát illeti.” „Ipse [scil. Hell] enim me [scil. Sajnovics], eadem benevolentia, qua olim jam biennio integro Viennæ in Astronomicis sibi ad manus esse voluit, Expeditionis quoque hujus ad Arctos delegit comitem, & laborum suorum, ac potissimum (disquisitionis Idiomatis Laponici causa suscipiendorum) futurum socium, secum in Finmarchiam detulit” (Sajnovics, *Demonstratio* 2. kiadás, [oldalszám nélkül]). Az első kiadásban nyoma sincs ilyen állításnak, amelyben Hellnek csupán megköszönik, hogy kitartóan bátorította Sajnovicsot, hogy tanulmányát befejezze, és hogy jó mentor volt, aki megadta neki a szükséges *otiumot*, és tekintélyét felhasználva másokat is arra ösztönzött, hogy segítsenek neki az úton (lásd különösen 1. kiadás, 81). A továbbiakról lásd Aspaas, 'Maximilianus Hell'. 117–131.

²² Az útinapló azonban arról tanúskodik, hogy Sajnovics ismerte Leem egy másik kiadványát, a gazdagon illusztrált *Beskrivelse over Finmarkens Lapper / de Laponibus Finmarchiae descriptio* című munkát (Kjøbenhavn: Trykt udi det Kongel. Waysenhuses Bogtrykkerie af G. G. Salikath, 1767). Ez azonban mindenekelőtt néprajzi, nem pedig nyelvészeti munka volt. Sajnovics, napló, 1768. szeptember 25.

A Demonstratio első kiadása nyomatékosan utal arra, hogy maga az ötlet, hogy az expedíció tudományos programjába nyelvi tanulmányokat is beilleszenek, Maursundban, a Tromsøtól északra fekvő Skjervøy közelében lévő kereskedelmi kikötőben született. Az 1768 őszen észak felé tartó tengeri útjukon a kedvezőtlen széljárás miatt több napot töltöttek itt. Az útinaplóban néprajzi megfigyeléseket találunk a helyi számikról, akiket a magyarországi paraszti népességhez hasonlítanak.²³ A Demonstratióból hiányoznak az ilyen néprajzi leírások. Tartalmazza azonban ezt a különös anekdotát:²⁴

„Midőn Mauersundban, egy finmarchiai határmenti kikötővárosban vesztegeltünk a kedvezőtlen szél miatt, felkerestük a helyi kereskedőt. Épp ott volt T. DAASS úr is, annak a népnek a misszionáriusa, amely közeli tenger partján halászatból él, karéliainak nevezi magát, és úgy tartja, hogy Karéliából érkezett egykor oda. Eközben véletlenül betért épp a kereskedésbe egy karéliai is, és a misszionárius elimádkoztatta vele a Miatyánkot. S íme, néhány szót tökéletesen megértettünk, és a többit is úgy ejtette, ahogy csak egy magyar embertől várható.”

(Sajnovics 2021: 118)

Ironikus módon a Pater noster volt a kiindulópont. Sajnovicsra azonban jellemző, hogy már itt is a nyelv általános hangzására helyezi a hangsúlyt. A fonetika többet számít, mint az, hogy egy-két közismert imádságban van-e egy-két szó, amely azonnal érthető volt. Egy másik pont az, hogy egy „karéliai” volt az, aki a Miatyánkot elimádkozta. Maursund környékének helyi lakossága nemcsak számi beszélőkből állt, hanem éltek ott a Svéd Királyság finn nyelvű részeiből bevándoroltak is, akiket ma kvénnek neveznek, de akkoriban gyakran „karélnak” neveztek. A hangzás általános benyomása azonban eléggé hasonló volt. Az anekdota Sajnovics megjegyzésével zárul,²⁵

„Ez a dolog megerősítette T. HELL atya sejtését és feltevését, hogy a finn, a lapp és a magyar nép rokon egymással, és ettől kezdve szüntelenül hevesen biztatott,

²³ Sajnovics, *Napló*, 1768. szeptember 28.

²⁴ Sajnovics, *Demonstratio* 1. kiadás, 14–15: „Dum Mauersundii, qui portus est ad Finmarchiæ limites, adverso vento detineremur, loci Mercatorem invisimus; aderat quoque Venerandus D. Daass Missionarius illius Gentis, quæ ad oras vicini maris piscatu vivens, Carelianam se appellat, & ex Carelia olim huc advenisse traditur. Horum Careliorum quispiam fortuito cubile ingressus, jubente Missionario, orationem Dominicam recitavit. Ecce autem, præter voces aliquas, quas omnino intelleximus, reliquas enunciandi modus is erat, quem non nisi ex Ungarico ore sperare posses.”

²⁵ Sajnovics, *Demonstratio* 1. kiadás, 15: „Res ista R. Patris HELL suspicionem, Gentem Fennicam, & Lapponicam, cum Ungarica affinitatem habere penitus confirmavit. Atque ex illo jam tempore, me incitare non cessavit, ut in propiorem convenientiam Idiomatis Ungarorum, & Lapponum, ipso gravioribus occupato negotiis, inquirerem”.

sarkallt, kért és sürgetett, hogy derítsem ki a magyar és a lapp nyelv közelebbi egyezését, mivel ő maga fontosabb teendőkkel volt elfoglalva.”

(Sajnovics 2021: 188–119)

A második Demonstratio-kiadás módosított elbeszélésében ezt átfogalmazták, eszerint Hell az, aki arra kéri a misszionáriust, hogy mondja el az Úr imáját. Ezen kívül megjelölik, hogy Schefferus Lapponia és Büsching Erdbeschreibung című műve adta Hellnek az ötletet.²⁶

Akárhogy is volt, miután a két jezsuita Vardøben letelepedett, a sarki éjszaka beköszöntével bőven volt alkalmuk olvasni és tanulni. A borús időjárás alatt a két csillagász nem is nagyon tudott mást tenni, mint a lámpájuk mellett ülni és kutatni. Az olvasás mellett a Vardø-sziget korlátozott számú lakosságával, köztük a helyi plébánossal, Henning Junghans Kaurinnal (1737–1797) is érintkeztek. Sajnovics, amikor Hell arra sarkallta, hogy kitértően folytassa a számi kutatásokat, tanácstalan volt:²⁷

„De! milyen módon kezdjem el a vizsgálatot? hiszen a LEEM-féle Grammatikán és lapp Nomenclatoron kívül semmilyen segédeszközöm nem volt, e könyveket excellenciája STORM titkos tanácsos úr ajándékozta nekünk, mikor Christianián (Oslón) átutaztunk, kérés nélkül, megtisztelő figyelmesség gyanánt. Ha felütöttem ezta grammatikát, szabályok hosszú sorát láttam benne, csakhogy a számomra teljesen ismeretlen dán nyelven. Ha a Nomenclatorba tekintettem, lapp szavakat találtam, szinte csupa magánhangzóval és csodálatos módon összehordott mássalhangzóval lejegyezve, ezért hát sehogy sem tudtam kitalálni, hogyan is lehetne elolvasni vagy kimondani őket?”

(Sajnovics 2021: 119)

Ami a dán nyelvet illeti, Sajnovics rendelkezett egy latin–dán iskolai szótárral, a Nucleus Latinitatis-szal, de ennek használata nehézkes volt, nem utolsósorban azért, mert a Leem által a Nomenclatorban használt számos szokatlan szó és

²⁶ Sajnovics, *Demonstratio 2.* kiadás, 22–23. Ami a Schefferus és Büsching vonatkozó passzusait illeti, lásd Schefferus 1673 és Büsching 1764, különösen 584. oldal.

²⁷ Sajnovics, *Demonstratio 1.* kiadás, 15: „At! quam via disquisitionem aggrederer? nihil subsidii habebam ad manum, præter Grammaticam, & Nomenclatorem Lapponicum, Authore Leemio editum, utpote, quos libros Exc. Consil. Int. D. a STORM Christianiam transeuntibus magna humanitatis significatione, ne petentibus quidem obtulerat. Quod si Grammaticam hanc aperui, longam præceptorum seriem vidi quidem, sed Danico sermone, mihi ignoto conscriptam. Si Nomenclatorem inspexi, vocabula Lapponica meris fere vocalibus, & mirabiliter collocatis consonantibus, ita expressa inveni, ut, qua ratione legi, aut enunciari possent? nullo modo assequerem.”

összetétel hiányzott a Nucleushoz csatolt dán indexből.²⁸ Hogy ezt az akadályt megkerülje, Sajnovics Vardø-sziget plébánosától, a fent említett Kaurintól kért segítséget. Ő segített neki lefordítani Leem teljes miniszótárát, így néhány hét múlva birtokában volt egy „számi–latin nómenklatúrának”. Sajnovics a számi morfológiai és szintaktikai elemeket is össze akarta hasonlítani; Kaurin segített neki a Grammatica lefordításában is. De még mindig maradt egy másik, alapvető probléma – nevezetesen a számi helyesírás sajátos rendszere, amelyre a fenti idézetben utaltunk. Kaurin segítsége ismét döntő fontosságú volt.

A sarki éjszaka végeztével a számi rénszarvaspásztorok ellátogattak Vardø szigetére, hogy kereskedjenek a helyi lakosokkal. Sajnovics megragadta a lehetőséget. A számi látogatókat a következő módon faggatták: a magyar jezsuita kiválasztott egy szót latinul. Az evangélikus lelkész hangosan felolvasta azt dánul, és megkérdezte a számi illetőt, hogy mi a megfelelője az anyanyelvén. Csak ezután, amikor Sajnovics hallotta a szót anyanyelvi beszélőtől kiejteni, tudta leírni a maga számára érthető módon. Rájött (legalábbis ezt állítja a Demonstratióban), hogy minden számi fonéma megtalálható a magyarban is, ezért képes volt teljesen akcentus nélkül kiejteni a számi szavakat.²⁹

Ez volt az az anyag, amelyet Sajnovics Vardøben összegyűjtött: Leem Nomenclator és Grammatica című műve, amelyet ő maga fordított latinra a helyi plébánossal együttműködve, valamint a számikkal készített interjúk, amelyek lehetővé tették számára, hogy a szavak hosszú sorát úgy írja le, ahogyan hallotta, nem pedig úgy, ahogyan nyomtatásban megjelentek. Sajnos Sajnovics eredeti vardøi helyszíni jegyzetei elvesztek, de gyakorlati megközelítését mindenesetre bőségesen leírja a Demonstratio.

Dél felé tartó útjuk során Sajnovics és Hell találkozott több, Észak-Norvégia számi területein állomásozó plébánossal és misszionáriussal. Ezekkel a helyi informátorokkal folytatott beszélgetéseik azonban kevéssé dokumentáltak. Ezenkívül augusztusban és szeptemberben még néhány hetet Trondheimben töltöttek. Ezúttal valóban találkoztak Leemmel, ám az útinapló rejtélyes mondata azonban nem sokat mond: „Leem urat, a számi nyelv professzorát látogatták meg.”³⁰

²⁸ [Hans Gram,] Nucleus Latinitatis, qvô pleræqve Romani sermonis Voces, ex classicis Auctoribus aureæ argenteæque ætatis, ordine Etymologico adductæ, et interpretatione vernacula expositæ comprehenduntur, Adjecto & indice Danico: in usum scholarum Daniæ & Norvegiæ Editio Secunda (Havniæ: Ex Reg. Majest. & Universit. Tyographéo, 1722). 1712 és 1763 között összesen öt kiadása volt.

²⁹ Sajnovics, *Demonstratio* 1 kiadás, 14.

³⁰ Sajnovics, *Napló*, 1769. szeptember 7. “Visitatus D. Leem. Prof. ling. Lapponicæ.”

Ami a levéltári bizonyítékokat illeti, Koppenhágában ebben a tekintetben jobban állunk. Míg 1768 nyarán, amikor északi útjuk során a fővárosba látogattak, nagyon siettek, ezúttal nyolc hónapig időztek ott. Sajnovics útinaplójának és a *Demonstratio* utolsó fejezetének kombinációja a főváros szellemi miliójének számos befolyásos szereplőjével való szoros együttműködést dokumentálja. Minden valószínűség szerint csak 1769/70 őszén és telén kezdte Sajnovics megszerezni a terepen készített feljegyzéseit, kiegészítve és kontextusba helyezve azokat a létező, korábban számára ismeretlen tudományosság széles körével.³¹ Már láttuk, hogy Leem könyveit azzal mutatja be, hogy elmondja: ezek Storm egyházmegyei helytartó ajándéka voltak. A *Demonstratio* kiváló forrás a tudományozásához, amennyiben Sajnovics oly aprólékosan említi a kutatásaihoz infrastruktúrát biztosító magánszemélyeket. Különösen az utolsó fejezet sorolja bőségesen ezeket a neveket. A *Demonstratio*ban említett nevek teljes listája megtalálható az általam összeállított adatbázisban (l. Aspaas 2022). Sokaknak mond köszönetet a segítségért, ami nagyon gyakran a felhasznált könyvek biztosítását jelentette. A fent említett Thott és Storm csak kettő volt a sok könyvgyűjtő közül, akik segítettek. Egy másik példa a nemesember, történész és litterateur³²

„kiváló von SUHM konferenciatanácsos úr jóindulatának újabb jeleként elküldött hozzám egy könyvecskét, amelyet épp az idén, 1770-ben, a legfrissebben adtak ki Göttingában, mégpedig FISCHER *Quæstiones Petropolitanæ* c. művét.”

(Sajnovics 2021: 189)

Miután idézett néhány mondatot ebből a műből, Sajnovics azt állítja, hogy „Ezeket később elküldtem a nyomdásznak, hogy pontosan ide illessze be”.³³ Sajnovics útinaplójából valóban pontosan meg tudjuk határozni a dátumot: 1770. február 19. E dátum után a *Demonstratio* első kiadását lezárták szerkesztésre.³⁴

³¹ Ami Leem helyesírási rendszerének magyarra „fordításának” folyamatát illeti, Sajnovics a *Demonstratio* második kiadásában azt írja, hogy ezt Vardøben véglegesítették, és Koppenhágában egy számi anyanyelvi beszélő ellenőrizte. (2. kiadás, 38.).

³² Sajnovics, *Demonstratio* 1. kiadás, 81: „Jam Demonstratio hæc mea typis exscribenda erat, cum Illustr. D. a SUHM Conferentiæ Consiliarius, nova benevolentia suæ significatione libellum mihi submisit hoc plane anno 1770. recentissime Göttingæ editum, nempe: Fischeri *quæstiones Petropolitanas*.”

³³ Sajnovics, *Demonstratio* 1. kiadás, 82: „Hæc Typographo tardius submissi isto præcipue loco *inserenda*” (az eredetiben dőlt betűvel szedve).

³⁴ Sajnovics, *Napló*, 1770. február 19.: „Obtinui *Quæstiones Petropolitanas Fischeri. de Or[i]gine Ung[a]rorum tractantes*” (Megszereztem Fischer *Quæstiones Petropolitanæ* című, a magyarok eredetéről szóló művének egy példányát). Március 2-án Thott azzal

Ez nem a megfelelő hely Sajnovics és Hell skandináv földön tett látogatásuk során a tudós világ dán–norvég tagjaival folytatott interakcióinak átfogó vizsgálatára. Inkább arra fogunk rámutatni, hogy Sajnovics miként használta fel azt a tanult irodalmat, amelyhez hozzáférhetett.

4. Skandináv óriások vállán állva

Knud Leem trondheimi professzorságával, valamint úttörő Grammaticájával és Nomenclatorával a Dán Királyság és Norvégia számi nyelvtudományának élő legendája volt. Sajnovics első fejezetében, aminek a címe „A magyar és a lapp nyelv azonos lehet anélkül is, hogy a beszélők kölcsönösen megértenék egymást” a következőképpen mutatja be:³⁵

„A finnarchiai lappokkal kapcsolatban olyan tökéletesen szavahihető tanúm van, mint a neves LEEM úr, a lapp nyelv nyilvános professzora Nidrosiában [Trondheimben], aki annak idején négy éven át misszionárius, és hat éven át az altai egyházközösség lelképásztora volt Finmarchiában. Miután tíz évi gyakorlással alaposan elsajátította ezt a nyelvet, egy minden dicséretet megérdemlő művet alkotott, és elsőként foglalta szabályokba a finnarchiai lappok nyelvét, megfigyeléseivel megvilágította és megalkotta annak nyelvтанát, amely végül 1748-ban Koppenhágában kinyomtatván ma közkezen forg. Ez a neves szerző pontosan megfigyelte, hogy Finmarchia tengeri lappjai nem értik meg a hegyi lappokat, és viszont: de ezt nem a nyelvek különbözőségére vezette vissza, mint ahogy azt a tudatlanok teszik, hanem felismerte, hogy ez csupán a dialektusok különbözőségéből fakad.”

(Sajnovics 2021: 108)

A *nyelv vagy nyelvjárás* kérdéséhez további svéd tekintélyes szerzőket is idéz. Leem Grammatica című műve után a következő a sorban Pehr Höögström (1714–1784) misszionárius Beschreibung des der Crone Schweden gehörende Lapplandes

mentegetőzött, hogy a mű még nem készült el, mert a nyomdász beteg volt. Végül április 10-én Sajnovics megkapta a példányt, amelyet személyesen adott át Thottnak.

³⁵ Sajnovics, *Demonstratio* 1. kiadás, 4: „De Lapponibus quidem Finmarchiæ testem habeo omni exceptione majorem Cl. D. Leem Linguæ Lapponicæ Professore Publicum Nidrosiæ, olim quadriennio Missionarium, & Sexennio Altensis Communitatis in Finmarchia Pastorem. Postquam is 10 annorum usu Idioma hocce pertractavit, rem aggressus est omni laude dignissimam, primusque linguam Lapponum Finmarchiæ ad regulas revocare, observationibus illustrare, & Grammaticam conscribere instituit, quæ dein anno 1748 Typis Hafniensibus excusa in multorum hodie manibus versatur. Adverterat optime Cl. hic author Lappones Maritimos Finmarchiæ non intelligi a Montanis, & vice versa; neque tamen hoc in diversitatem Idiomatis retulit, ut imperiti faciunt, verum ex diversitate duntaxat dialectorum oriri agnovit.”

című munkája, amely 1747-ben jelent meg svédül, majd a következő évben újra kiadták német fordításban Koppenhágában és Lipcsében.³⁶ Sajnovics munkájában két teljes oldalt töltenek meg a Högström Beschreibung című művéből vett idézetek, ahogy írja: „Ez a férfiú, aki alapos jártasságra tett szert a lapp nyelvben, míg sok esztendőn át misszionárius és lelkipásztor volt a svédországi lappok között, művének 73. oldalán ezt mondja [...]”³⁷ Högström lényegében pontosan ugyanazt mondja, mint Leem: a száminak sok különböző nyelvjárása van, melyekből hiányzik a kölcsönös érthetőség. A Svédországban kiadott két számi nyelvtan, Pehr Fjellström (1697–1764) és Henrik Ganander (1700–1752 körül), összehangban van Leemmel, amikor azt állítja, hogy a számi nyelv svédországi formái és a Leem által vizsgált finnmark-számi (északi számi) nyelvjárások közötti különbség csak a nyelvjárás szintjén áll fenn. „Ezért az az enthüméma, miszerint a magyar ember nem érti meg a lapp beszédet, tehát különbözik a nyelvük: hamis és semmitmondó bizonyíték” – zárja a gondolatmenetet Sajnovics (2021: 111).³⁸

Mint említettük, Sajnovics a nyelvjárás fogalmának tárgyalásakor túllép a számi és a magyar nyelv különböző formáinak példáján. A germán nyelvek különböző formáit is „nyelvjárásokként” jelöli meg különálló nyelvek helyett. Ebben egy újabb svédet, Johan Ihre (1707-1780) uppsalai professzort követi. Nagyszabású Glossarium Suiogothicum című művében (két kötet, 1769) Ihre elég határozottan rámutat a különböző nyelvekre és az azoknak alárendelt „nyelvjárásokra”. Teljes címe így fordítható:³⁹

Szuiogót szótár, amelyben a mindennapi életben gyakran használt szavak mellett olyanok is magyarázatot kapnak, amelyek a régi hazai törvényekben és más középkori írásokban fordulnak elő, és a rokon mőzegót, angolszász, alemann, izlandi, valamint gót és kelta eredetű nyelvjárások alapján vannak megvilágítva.

A szuiogót Ihre nyelvén több mint egy csipetnyi góticismust rejt magában. A góticismus az idősebb Olaus (Olf, Olof) Rudbeckre (1630–1702), a svéd szellem-

³⁶ Sajnovics egyértelműen a német kiadást használta. (Copenhagen und Leipzig: Verlegts Gabriel Christian Rothe, 1748).

³⁷ Sajnovics, *Demonstratio* 1. kiadás, 5: „Vir hic, & Missionarium, & Pastorem inter Lappones Suecicos multis annis dum ageret, insignem Idiomatis Lapponici peritiam assecutus, operis sui pag. 73 sic loquitur.”

³⁸ Sajnovics, *Demonstratio* 1. kiadás, 7–8: „Adeoque Enthymema hoc: *Ungarus Lapponem loquentem non intelligit, ergo diversa habent idiomata. Falsum esse, & nullius ponderis argumentum.*”

³⁹ *Glossarium Suiogothicum: In Quo Tam Hodierno Usu Frequentata Vocabula, Quam In Legum Patriarum Tabulis Aliisque Aevi Medii Scriptis Obvia Explicantur, Et Ex Dialectis Cognatis, Moesogothica, Anglosaxonica, Alemannica, Islandica Ceterisque Gothicae Et Celticae Originis Illustrantur.* Auctore Johanne Ihre (Upsaliae: Typis Edmannianis, 1769).

történet óriására utal, akinek többkötetes, kétnyelvű *Atland/Atlantica* című műve a XVII. század utolsó negyedétől kezdve a skandináv történeti gondolkodók nemzedékeit formálta.⁴⁰ Az Ihre-féle *suiogót* nyelv (azaz a *suionok* gót nyelve, vagy *svear*) magában foglalta mind a korabeli svéd népnyelvet, mind pedig az ó-norvég előzményeket. A *Glossarium* célja nem egyszerűen a svéd szavak jelentésének latin nyelvű magyarázata volt, hanem a szavak gyökeinek vizsgálata, mégpedig a halott és élő, közeli és távoli rokon nyelvek egész sorával való összehasonlítással – más szóval Ihre glosszáriuma mindenekelőtt etimológiai szótár.

Az elveszett, közös ősnyelv fogalma nem volt ismeretlen Ihre számára. Ez a *Prooemium*ában (Bevezetés), például a *Lingua Latina* című részben is megnyilvánul. Itt a régi germán, az ógörög és a latin közös gyökeréről beszél – nevezetesen az elveszett szkíta nyelvről, amely bizonyos mértékig rekonstruálható a hangváltozások általános mintáira rámutatva.⁴¹ Ihre a Bevezetés vége felé olyan mintákat sorol, amelyek hasonlóak azokhoz, amelyeket később a Grimm testvérek, Jacob (1785–1863) és Wilhelm (1786–1859) tudományos szigorúsággal határoztak meg.⁴² A korabeli svéd, dán, német és norvég példák bemutatásának módja Sajnovicsnál elég szorosan követi ezt a logikát, bár konkrét példái nem azonosak. Ennél is fontosabb, hogy Ihre módszere szolgál alapul a hangváltozások szabályos mintázatainak azonosítására a *Demonstratio* nyolcadik fejezetében található „A magyar és a lapp nyelv azonos voltát mutatják a mindkét népnél közös szavak” című érvelésnek. Ihre a magyar és a számi nyelvről kevesebbet tud mondani, de a *Lingua Fennica et Lapponica* című fejezetben bemutat néhány bizonyítékot a számi-finn-magyar kapcsolatokról.⁴³ Sajnovicshoz hasonlóan Ihre is pontosan azt feltételezi, hogy a magyar, a számi és a finn nyelv közötti megfeleltetések közös múltból erednek, még azelőtt, hogy az azonos nyelvet beszélők elváltak volna egymástól.⁴⁴

⁴⁰ Rudbeckről és szellemi örökségéről lásd Røling 2020, különösen a *Zion in Lapland: Sprachspekulation zwischen Schweden und Finnland* című fejezet (II:1114–1370). https://doi.org/10.1163/9789004434516_006

⁴¹ Ihre, *Glossarium Suiogothicum*, i–xlvi (pp. xxiii–xxix). Lásd még Røling, II:1312.

⁴² Ihre, *Glossarium Suiogothicum*, xli–xlvi.

⁴³ Ihre, *Glossarium Suiogothicum*, xxxix–xli. Ezt idézi Sajnovics, *Demonstratio* 1. kiadás, 76–78.

⁴⁴ Ihre, *Glossarium Suiogothicum*, xl: “Ex allatis satis constare arbitror, hasce regiones, Fennicam & Hungaricam, quas tot aliæ gentes, tot Linguæ dissonæ separant, & post tot seculorum dissidium nihilominus in sermone oppido multa communia habere.” („Meglátásom szerint a fent említett tények azt bizonyítják, hogy a két régió – a finn és a magyar – annak ellenére, hogy ennyi különböző nép, ennyi eltérő nyelv választja el őket egymástól, ennyi évszázad után is igen sok közös vonást mutatnak a nyelveikben.”)

Mint Ihre címéből láttuk, a dialektus szó ott is előkelő helyet foglal el, ahol a modern összehasonlító inkább ugyanazon nyelvcsalád (al)ágairól beszélnek.⁴⁵ Sajnovics számára a magyar és a számi egyértelműen „nyelvjárások” voltak, pontosan úgy, ahogy a svéd, a dán és a német egyazon nyelv dialektusai. Ihre nem definiálja ezeket a fogalmakat glosszáriumának bevezetőjében. Egy másik uppsalai professzor, Olaus (Olof) Rudbeck az ifjabb (1660–1740) azonban már 1717-ben kiadta a *Specimen usus linguae gothicae* című művét. Ebben az észt és a lett nyelvről mint a finn nyelv „dialektusairól” értekezik, valamint egy olyan elméletet is találunk, amely szerint a számi és a finn eredetileg egy és ugyanaz a nyelv volt. Ami a magyart illeti, Rudbeck azt állapította meg (1717: 77)

„hogy a magyar és a finn nyelvet olyan szoros rokonság fűzi egymáshoz, hogy mindenképpen megérdemlik a rokon megnevezést. Ennek alátámasztására úgy döntöttem, hogy bemutatok egy listát a mindennapi életben gyakran használt, tehát kevésbé változó, vagy eltűnő szavakról, amelyből a magyar és a finn nyelv közötti egyezés nyilvánvalóvá válik.”

Összefoglalva, nyugodtan megállapíthatjuk, hogy Leem, Högström, Ganander, Ihre és ifjabb Rudbeck műveiből Sajnovics többet merített, mint egyszerűen információt a számi nyelvről, itt találkozott azzal a módszertani szigorral is, amely szükséges volt ahhoz, hogy összehasonlítsa anyanyelvét a messzi észak-finnmarki számik nyelvjárásával.

Mivel az eddig említett tudósok elsősorban az etimológiára és – Ihre esetében – a hangváltozások mintáira összpontosítottak, Sajnovics rendszerének a nyelv-tannal foglalkozó része valószínűleg más forrásból származik. Paradox módon úgy tűnik, hogy legfőbb inspirálója egy olyan tudós volt, akinek a következtetéseivel valójában nem értett egyet. A koppenhágai egyetem néhai professzora, Marcus Wöldike (1699–1750) 1746-ban publikált egy tanulmányt a grönlandi (inuit) nyelvről és annak a magyarral való lehetséges kapcsolatáról (Wöldike 1746a).⁴⁶ Wöldike

⁴⁵ Ez egyébként olyannyira így van, hogy nemcsak a mai értelemben vett nyelvjárásokra, ill. rokon nyelvekre használják a *dialectus* szót, hanem egy-egy nyelv régebbi változatára is. Amikor Pray elküldi a frissen felfedezett HB kezdősorait a barátainak, ők javasolják, hogy azért adja épp Sajnovicsnak a HB-t megmagyarázni, mert aki a magyar egyik dialektusát (a számit) megértette, az megérti a magyar másik dialektusát (a régi nyelvváltozatot) is. Sőt, Kollár, a könyvtáros ezt írta Praynak vissza: „Továbbá ebben a lapp-magyar (!) részletben nagyon tetszetek a következők: *Menyi milostben terumteve...*”

⁴⁶ Sajnovics a latin fordítást használta: *Meletema, de lingvæ Groenlandicæ origine, ejusqve a cæteris lingvis differentia, Scriptorum a Societate Hafniensi Bonis Artibus Promovendis Dedita Danice editorum nunc autem in Latinum sermonem conversorum, pars secunda* (Wöldike 1746b)

szerint a két nyelv rokonságát a nyelvtani hasonlóságok alapján lehetett bizonyítani. Bár Sajnovics nem ért egyet azzal, hogy a magyar és az inuit nyelvben bármi közös lenne, mégis meglehetősen szorosan követi Wöldike logikáját, és három teljes fejezetet szentel a morfológia és a szintaxis összehasonlító vizsgálatának. Sőt Sajnovics egy fontos érve, a vallásos szövegekkel, például a Pater nosterrel szembeni módszertani szkepticizmusa kifejezetten Wöldikétől származik, aki azt állította, hogy „a dán misszionáriusok 24 év alatt több dán szóval bővítették a grönlandi lexikont, mint norvég elődeik a Grönlandon töltött négy évszázad alatt.”⁴⁷

Nehéz meghatározni egy végső inspirációs forrást. A fonetikára helyezett hangsúllyal összhangban Sajnovics rendkívül érzékeny volt a beszélt nyelv lejegyzésének folyamatára. A modern angol és francia nyelvvel ellentétben, amelyeknek látszólag kaotikus ortográfiája van, Sajnovics amellet érvelt, hogy minden egyes fonémát következetesen egyetlen betűjelnek kell ábrázolnia. Ezt – érvelése szerint – a mai magyar nyelvben sikeresen megvalósították, de a Leem által szerkesztett számi könyvekben ez nem így van. Miközben dicséri Leem zsenialitását és úttörő szellemét a számi nyelv tanulmányozásában, kritizálja helyesírási rendszerét, mert az következetlen és betűkkel túlterhelt. A probléma azonban nem korlátozódik a dán–norvég oldalra:⁴⁸ „...soha Vertmunus nem alkotott annyi alakot, ahány különböző helyesírása létezik annak a nyelvnek, melyről szólok. Minden könyvecske szerzője önnön jogának érezte, hogy a saját elképzelése szerint alkosson helyesírást.” (Sajnovics 2021: 115)

Sajnovics ezt az állítást alátámasztandó, hivatkozik Ihre latin nyelvű disszertációjára, valamint Gananderre, akinek nyelvtana öt különböző skandináv szerző által a számi nyelvre használt öt különböző helyesírási rendszert sorolt fel.⁴⁹ Ehhez a listához Sajnovics hozzáadta Leemet. Sajnovics meg volt győződve arról, hogy a magyar helyesírás lesz a megoldás. A helyesírásról szóló hosszú fejezetében egy táblázatot mutatott be, amelyben a számi nyelv összes hangját, a Leem helyesírással együtt, magyarra konvertálta.⁵⁰ Ez a dán–norvég egyházi hatóságok „nyelvpolitikáját” célozta, akiknek el kellene rendelniük, hogy minden számi nyomtatványon a magyarosított rendszert használják. A számi helyesírás reformja csaknem megvalósult Sajnovics elképzelését követve; úgy tűnik, hogy az ötletet

⁴⁷ Sajnovics, *Demonstratio* 1. kiadás, 10: “*Missionarii, inquit [scil. Wöldike], Danici 24 annorum spatio plures voces Danicas in linguam Grœnlandicam induxerunt, quam veteres Norwegi quatuor, quæ in Grœnlandia exegerunt, integris Seculis*” (italics in original). Az idézet forrása Wöldike 1746b: 149.

⁴⁸ Sajnovics, *Demonstratio* 1. kiadás, 11.

⁴⁹ Sajnovics, *Demonstratio* 1. kiadás, 11–12.

⁵⁰ Sajnovics, *Demonstratio* 1. kiadás, 22–25.

csak azért vetették el, mert Sajnovics dán-norvégiai fő pártfogóját, Thott minisztert 1770 végén megfosztották hatalmától (Aspaas 2021, Kelemen 2021).

5. Összefoglalás

Sajnovics írói stílusa szerény és őszinte. Nem állítja, hogy a nyelvészeti módszertan szakértője lett volna, mielőtt első kézből szerzett tapasztalatokat az észak-norvégiai beszélt számi nyelvvel kapcsolatban. Anyanyelve a magyar volt, amelyet több éven át használt a papi szolgálatban is. Sajnovics pap és matematikus volt, aki nyelvész lett, amikor találkozott a számi anyanyelvűekkel.

Senki sem tud tudományos remekművet alkotni a korábbi tudományos eredmények nélkül. A Dán Királyságban és Norvégiában, elsősorban Koppenhágában hivatásos és műkedvelő tudósok látták el a Finnmarkban készített terepmunka-feljegyzések rendszerezéséhez és elemzéséhez szükséges szakirodalommal. Sajnovics szerencséjére már Finnmarkban kéznél volt egy számi nyelvtan és egy szótár; ez a vékony, de nélkülözhetetlen irodalmi anyag jelentősen kiegészült koppenhágai tartózkodása alatt, ahol a Dán Királyi Tudományos Társaság számára készített előadást. Az olyan jelzőkkel, mint „minden másnál megbízhatóbb tanú” (Leem) és „[egy olyan ember], aki a számi nyelvet kiválóan ismeri” (Högström), a Demonstratióban a tekintélyek panteonja épül fel. A számi nyelv, valamint más, ma már a finnugor vagy uráli nyelvcsalád részeként jellemzett „nyelvjárások” kutatása már több mint egy évszázada folyt Németországban, Oroszországban, Svédországban (beleértve Finnországot is) és Dánia-Norvégia területén, amikor Sajnovics 1768-1770-ben Skandináviában járt.

Nem meglepő, hogy Sajnovics az óriások vállán állva tudott fellépni az összehasonlító nyelvészet színpadára. És mégis, annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben Sajnovicsról jelentős mennyiségű, kiváló tudományos munka látott napvilágot, úgy tűnik, mindeddig figyelmen kívül hagyták, hogy ezen óriások többsége valójában skandináv volt. Csak a Demonstratio első, eredeti kiadására összpontosítva válik láthatóvá ez a – magyar jezsuitától – meglehetősen szokatlan szellemi örökség.

Ha visszatérünk Sajnovics Demonstratio újdonságainak fenti felsorolásához, az alábbiak szerint foglalhatjuk össze legfőbb inspirációs forrásait:

- 1) Egy nyelv fonetikája annak elsődleges jellemzői közé tartozik: Leem, Högström.
- 2) A nyelvek összehasonlításakor a valláson, hitvilágon kívüli szavakat kell használni: Ifjabb Rudbeck, Wöldike.
- 3) A hangváltozás általános törvényei fontosabbak, mint a feltűnő hasonlóságok: Ihre.

- 4) A nyelvek nyelvtani szerkezete kulcsfontosságú a rokonság megítélésekor: Wöldike.
- 5) A rokon nyelvek csupán egy közös – gyakran elveszett – származási nyelv dialektusai: Ifjabb Rudbeck, Ihre.

Irodalom

Aspaas, Per Pippin 2012: *Maximilianus Hell (1720–1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus: A Study of Jesuit Science in Nordic and Central European Contexts*. PhD értekezés. Tromsø: University of Tromsø. <https://hdl.handle.net/10037/4178>

Aspaas, Per Pippin 2021: *Forordet til Knud Leems Lexicon Lapponicum (1768–1781): Oversatt til norsk, med en innledning og kommentarer*. Bibliotheca Neolatina Upsaliensis 17. Upsala.

Aspaas, Per Pippin 2022: *References to scholars and linguistic sources in the two editions of Sajnovics' Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse (Hafniae, 1770; Tyrnaviae, 1771)*. <https://doi.org/10.18710/XOYEHP>, DataverseNO, V3.

Aspaas, Per Pippin – László Kontler 2020: *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*. Jesuit Studies 27. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004416833>

Birket-Smith, S. 1912: *Kjøbenhavns Universitets Matrikel*. III. København: Hagerup.

Büsching, Anton Friedrich 1764: *Neue Erdbeschreibung: Erster Theil, welcher Dänemark, Norwegen, Schweden, das ganze russische Reich, Preussen, Polen, Hungarn und die europäische Turkey, mit denen dazu gehörigen und einverleibten Ländern, enthält*, 5th ed. Hamburg: bey Johann Carl Bohn.

Dessaint, Michel 1995: *De Societatis Iesu Artibus Grammaticis. Amerindia* 19–20: 457–471.

Ehrencron-Müller, H. 1926: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, III. København: Aschehoug.

Gheno, Danilo 1975: Sajnovics e la Demonstratio. Problemi e caratteri dell'edizione di Trnava. *Atti e memorie: Accademia Patavina di scienze lettere ed arti* 87: 45–49.

Gram, Hans 1722: *Nucleus Latinitatis, qvô pleræqve Romani sermonis Voces, ex classicis Auctoribus aureæ argentæque ætatis, ordine Etymologico adductæ, et interpretatione vernacula expositæ comprehenduntur, Adjecto & indice Danico: in usum scholarum Daniæ & Norvegiæ Editio Secunda*. Havnix: Ex Reg. Majest. & Universit. Tyographéo.

Högström, Pehr 1748: *Beschreibung des der Crone Schweden gehörende Lapplandes*. Copenhagen und Leipzig: Verlegts Gabriel Christian Rothe.

Ihre, Johannes 1769: *Glossarium Suiogothicum: In Quo Tam Hodierno Usu Frequentata Vocabula, Quam In Legum Patriarum Tabulis Aliisque Aevi Medii Scriptis Obvia Explicantur, Et Ex Dialectis Cognatis, Moesogothica, Anglosaxonica, Alemannica, Islandica Ceterisque Gothicae Et Celticae Originis Illustrantur*. Upsaliæ: Typis Edmannianis.

Jantzen, A. 1891: Rasmus Fleischer. In: Carl Fredrick Bricka (ed.), *Dansk Biografisk Lexikon*, V. Kjøbenhavn: Gyldendal. 201–202.

Jones, William 1788: ‘The Third Anniversary Discourse Delivered 2 February 1786’, *Asiatick Researches: or, Transactions of the Society instituted in Bengal, for inquiring into the History and Antiquities, the Arts, Sciences, and Literature, of Asia*, I (1788), 415–431.

Kelemen, Ivett 2021: The life and work of the Saami theologian and linguist: Anders Porsanger. *Studia Uralo-altaica* 51: 71–79. Szeged <https://doi.org/10.14232/sua.2021.54.71-79>.

Kornerup, Bjørn 2011: Rasmus Fleischer. In: *Dansk Biografisk Leksikon* 3rd edition, ed. by Svend Cedergreen Bech (orig. printed 1979–84). Online version: https://biografiskleksikon.lex.dk/Rasmus_Fleischer

Leem, Knud 1748: *En Lappisk Grammatica Efter den Dialect, som bruges af Fjeld-Lapperne udi Porsanger-Fiorden, Samt Et Register over de udi samme Grammatica anførte Observationers Indhold, Hvorhos er føyet et Blad af den berømmelige Historie-Skriveres Hr. Baron Ludvig Holbergs Kirke-Historie oversat i det Lappiske Tungemaal med en Analyti over et hvert Ord*. Kiøbenhavn: Paa Missionens Bekostning, Trykt af Gottman Friderich Kisel.

Leem, Knud 1756: *En Lappesk Nomenclator efter Den Dialect, som bruges af Fjeld-Lapperne i Porsanger-Fjorden*. Tronhiem: Trøkt hos Jens Christensen Winding.

Leem, Knud 1767: Beskrivelse over Finmarkens Lapper, deres Tungemaal, Levemaade og forrige Afgudsdyrkelse, oplyst ved mange Kaabberstykker; med J. E. Gunneri [...] Anmærkninger; og E. J. Jessen-S. [...] Afhandling om de Norske Finners og Lappers Hedenske Religion. = Canuti Leemii [...] De Lapponibus Finmarchiæ, eorumque lingua, vita et religione pristina commentatio, multis tabulis æneis illustrata: una cum J. E. Gunneri [...] Notis; & E. J. Jessen-S. [...] Tractatu Singulari de Finnorum Lapponumque Norvegic. religione pagana (Kiøbenhavn: Trykt udi det Kongel. Waysenhusets Bogtrykkerie af G. G. Salikath).

Nyerup, Rasmus 1818: *Dansk-norsk Litteraturlæxicon* I. Kjøbenhavn: Gyldendal.

Porthan, Henrik Gabriel 1771: [review of *Sajnovics (1770)*], *Tidningar Utgifne Af et Sällskap i Åbo*, N:o 1 (Den 15 Januarii 1771), 3–8; N:o 8 (Den 30 April 1771), 61–62; N:o 18 (Den 30 September 1771), 138–141; N:o 19 (Den 15 October 1771), 148–150, N:o 23 (Den 16 December 1771), 180–181, N:o 24 (Den 31 December 1771), 186–188.

Roling, Bernd 2020: *Odins Imperium: Der Rudbeckianismus als Paradigma an den skandinavischen Universitäten*, 2 vols. Leiden: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004434516_006

Rudbeck, Olaus 1717: *Specimen usus linguæ Gothicæ, in eruendis atque illustrandis obscurissimis quibusvis Sacræ Scripturæ locis: addita analogia linguæ Gothicæ cum Sinica, nec non Finnicæ cum Ungarica*. Upsalis, impressum â Joh. Henr. Werner, reg. typogr.

Sainovics, Joannes [1770]: *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Regiæ Scientiarum Societati Danicæ prælecta Hafniæ mense Januario Anno MDCCLXX*. Hafniæ: Typis Orphanotrophii Regii, excudit Gerhard Giese Salicath.

Sainovics, Johannes 1770: Beviis, at Ungarernes og Lappernes Sprog er det samme. Oversat af det Latinske ved M. R. Fleischer. *Skrifter, som udi det Kiøbenhavnse Selskab ere fremlagte og oplæste* 10. Kjøbenhavn: Gerhard Giese Salikath. 653–732.

Sajnovics, Joannes [1771]: *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Regiæ Scientiarum Societati Danicæ prælecta, et typis excusa Hafniæ Anno MDCCLXX. Recusa*. Tyrnaviæ: Typis Collegii Academici Societatis Jesu.

Sajnovics, Joannes [1968]: [Facsimile edition of *Sajnovics (1771)*], with an introduction by Thomas A. Sebeok, Uralic and Altaic Series 91. Bloomington: Indiana University.

Sajnovics, Johannes 1972: *Beweis, daß die Sprache der Ungarn und Lappen dieselbe ist* [German translation of *Sajnovics (1771)* by Monika Ehlers, with commentary and afterword by Gyula Décsy and Wolfgang Veenker], *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Sajnovics, János 1994: *Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos* [Hungarian translation of *Sajnovics (1771)* by Zsuzsa Vladár, edited by Enikő Szíj] *Bibliotheca Regulyana* 2. Budapest: ELTE

Sajnovics János 2021: *A koppenhágai Demonstratio. Bizonyítás: A magyar és a lapp nyelv azonos. 1770* [Hungarian translation with commentary of *Sainovics (1770)* by Zsuzsa Vladár Constantinovitsné, edited by Enikő Szíj] *Bibliotheca Regulyana* 7. Budapest: Pytheas.

Schefferus, Johannes 1763: *Lapponia, id est regionis Lapponum et gentis nova et verissima descriptio: in qua multa de origine, superstitione, sacris magicis, victu, cultu, negotiis Lapponum, item Animalium, metallorumque indole, quæ in terris eorum proveniunt, hactenus incognita Produntur, & eiconibus adjectis cum cura illustrantur*. Francofurti: Ex Officina Christiani Wolfii Typis Joannis Andreæ.

Schlözer, August Ludwig 1771: *Allgemeine Nordische Geschichte*. Halle: Johann Justius Gebauer.

Vladár, Zsuzsa 2008: Sajnovics' Demonstratio and Gyarmathi's Affinitas: Terminology and Methodology. *Acta Linguistica Hungarica* 55/1–2: 145–181.

Wöldike, Marcus 1746a: Betænkning om det Grønlandske Sprogs Oprindelse og Uliighed med andre Sprog. *Skrifter, som udi det Kiøbenhavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplæste*, II, 129–156.

Wöldike, Marcus 1746b: Meletema, de lingvæ Groenlandicæ origine, ejusque a cæteris lingvis differentia. *Scriptorum a Societate Hafniensi Bonis Artibus Promovendis Dedita Danice editorum nunc autem in Latinum sermonem conversorum*, II, 137–162.

Egy felvilágosult reformer és három (ex-)jezsuita: Van Swieten, Hell, Kollár, Sajnovics – és a *Demonstratio*

Kontler László

This short essay revisits the question of the source of inspiration for the linguistic research that led to the composition of Sajnovics's *Demonstratio*. While it has recently been suggested that the idea was improvised during the Vardø expedition of 1768-69, it is worth reconsidering Sajnovics's superior Maximilian Hell's testimony that the prompt was given by Gerard van Swieten, the leading figure of the Habsburg academic reforms. As Van Swieten is not known to have possessed relevant expertise, it is proposed that the real source was the polymath and Viennese court librarian Adam František (Franz) Kollár, who later also wrote the first review of the *Demonstratio*. The proposition is framed within the context of the increasingly uneasy but working cooperation between (ex-)Jesuit scholars and the Habsburg enlightened reformers during most of the Theresian era.

kulcsszavak: Maximilian Hell; Adam František (Franz) Kollár; Sajnovics János (Joannes); Gerard van Swieten; jezsuita tudomány; Habsburg felvilágosult reform

E rövid tanulmány a Demonstratio sokat vizsgált keletkezéstörténetét veszi szemügyre, annak egy nagyon konkrét aspektusát tágasabb kontextusba helyezve. Mi volt Hell és Sajnovics számára a nyelvészeti kutatáshoz az inspiráció forrása?¹ E kérdésnek nem pusztán antikvárius jelentősége van: megválaszolása rávilágíthat a tudástermelés környezetét meghatározó hatalmi dinamikára, kapcsolati hálók szerepére. Hagyományos nézet szerint az 1768-69-es expedíció számos tudásterületet átfogó céljai között eleve szerepelt e kutatás terve. Per Pippin Aspaas és C. Vladár Zsuzsa azonban a közelmúltban a mellett érvelt, hogy rögtönzésről van szó, s a két jezsuita tudóst csak „menet közben” – a Bécs elhagyása (1768. április 28.) és az utazás célpontjának elérése (1768. október 11.) között eltelt hónapok során – érték olyan impulzusok, amelyek hatására vardői tartózkodásuk alatt fokozott figyelmet fordítottak a nyelvrokonság felderítésére (Aspaas 2012, Vladár 2016). Érveik nyomósak, s ez az értelmezés, mint lehetséges magyarázat szerepel is Aspaasszal közös könyvünkben (Aspaas – Kontler 2020: 238). Úgy vélem azonban, explicit bizonyítékok hiányában továbbra is érdemes fenntartani annak a lehetőségét is, hogy az északon elvégzett munkának, Hell explicit megnyilatkozásaival összhangban, mégis volt az expedíció előtti időre visszanyúló előzménye, illetve előkészítése. Ezt a lehetőséget a továbbiakban a bécsi reformkormányzat és a jezsuita tudomány képviselői közötti szoros, a rend iránti kormánypolitika változásainak ellenére annak feloszlataiságig (bizonyos mértékben és értelemben utána is) fennálló szándékközösség és együttműködés összefüggésében vizsgálom meg.

Ez a szándékközösség és együttműködés megállapítható attól kezdve, hogy Mária Terézia apparátusa az 1740–50-es években a birodalom egyetemi és tudományos infrastruktúrája megújításának útjára lépett. Ennek érzékletes próbája Maximilian Hell (1720–1792) pályafutása, aki jóval az új bécsi egyetemi (és császári-királyi) csillagda élére történt nevezetes, 1755-ös kinevezést megelőzően, egyetemi évei (1740–1745, 1748–1751) alatt kezdett integrálódni a császári metropoliszban egymásba fonódó arisztokratikus-kormányzati és jezsuita patrónushálózatokba. A monarchia egyetemeinek jezsuita professzorai – Bécsben, Grazban, Nagyszombatban –, akikkel Hell szoros kapcsolatban állt, lépést tartva általában a korabeli jezsuita tudományossággal,² a rájuk vonatkozó sztereotípiákkal ellentétben nem ragadtak bele az ódivatú arisztotelianizmus mocsarába. Ellenkezőleg, mihamarabb rendtársuk, a dalmát Ruggiero Giuseppe Boscovich/Ruđer Josip Bošković (1711–1787) fáradozásainak köszönhetően a heliocentrikus világkép jegyében fogant művek kikerültek a Vatikán által tiltott

¹ A gondolatmenet korábbi változatát lásd Aspaas – Kontler 2020: 253–256.

² Erről lásd pl. Harris 1993; Hellyer 1999; Hellyer 2005. Tágabb értelemben a jezsuiták és a felvilágosodás nem antagonisztikus viszonyáról lásd Burson 2010; Rubiés 2018.

könyvek listájából (1757), s ezzel nagyjából egyidőben a bécsi kormányzat elrendelte, hogy az egyetemeken a hallgatók ne előadásjegyzetektől, hanem tankönyvekből tanuljanak, a matézis jezsuita oktatói szinte azonnal – és nyilván nem hirtelen összelapátolt ismeretekre alapozva – képesnek bizonyultak newtoni alapokon nyugvó, színvonalas tankönyvek megírására (Csapodi 1944–46; Csapodi 1945–45; Zemplén 2016 [1973]: 180–88). Tankönyvet ugyan nem írt, de ehhez a csoporthoz tartozott Hell két legfontosabb mentora a bécsi egyetemen, a matematikai munkássága mellett numizmatikai és régiségügyi tevékenységéről is ismert Erasmus Frölich (Fröhlich, 1700–1758) és a különlegesen sokoldalú Joseph Franz (Frantz, 1704–1776), aki pályafutása különböző szakaszaiban egyebek mellett a bécsi jezsuita csillagda igazgatója, az Isztambul latin negyedében, Perában működő nyelviskola vezetője, majd a keleti nyelvek akadémiaja (Kaiserlich-königliche Akademie für Orientalische Sprachen) első direktora volt (Paço 2015: 27). Franz egyúttal „bányaügyi tanácsosként” kormányzati tisztséget is viselt, s Hell talán ennek köszönhette azokat a megbízásokat, amelyeket egy ismert gyakorló bányászati szakemberekből álló felvidéki család sarjaként Karl Ferdinand von Königsegg gróftól (1696–1759), a Birodalmi Udvari Kamaráról frissen leválasztott, önálló hivatallá emelt bánya- és pénzügyügyi kollégium (Münz- und Bergwesens-Directions-Hof-Collegiums) fejétől 1748 körül kapott (Schlichtegroll 1793: 284-85; Rabenalt 1986: 109). A jezsuita tudomány képviselőinek széles körű bevonása a megújítás munkálataiba a bécsi vezetés részéről természetesen az erőforrások koordinációjának haszonelvű megfontolásán alapult, de meritokratikus szempontok is messzemenően indokolták.

A szakértő Hellt tehát a Mária Terézia alatti első bécsi reformkormányzat a jelek szerint évekkel az előtt felfedezte, hogy a tudós Hell felhívta volna magára a figyelmet. Tudományos kiválósága mellett mindenesetre kétségkívül ezen összefonódások és beágyazottság eredménye volt néhány év múltán a kinevezése az újonnan (1755) létesített császári és királyi obszervatórium első igazgatójaként. Az egyetem épületének tetején elhelyezett csillagászati torony létrehozása a Gerard van Swieten (1700–1772) – a királynő személyi orvosa, az egyetem orvosi fakultásának tanulmányi igazgatója, az udvari könyvtár vezetője – fémjelezte egyetemi reform, a Teréziánium (Seminarium Nobilium / Collegium Theresianum, 1746), a botanikus kert (1754), a keleti nyelvek akadémiaja (1754) megalapítása és egyéb kezdeményezések mellett a Habsburg-kormányzat azon, nagyobb szabású tervének központi eleme volt, mely azt célozta, hogy a birodalmi székhely visszavonhatatlanul felkerüljön az európai tudományosság térképére, és ott központi helyet foglaljon el. A pozíció elfogadása Hell számára mérföldkő, afféle határátlépés volt, mely egyúttal továbbiak lehetőségét csillantotta fel. Egyrészt nem szakította el az őt a korábbi életvilágaihoz – családi gyökereit és korai

formálódását tekintve a selmeci bányavárosi környezethez, első felelős, tudósi megbízatását tekintve Erdélyhez (a kolozsvári jezsuita akadémiához), tágabban a magyar korona országaihoz – fűző szálakat. Ellenkezőleg, Hell erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy az azokban zajló érdemleges tudományos munka eredményeit becsatornázza a számára újonnan megnyíló nemzetközi körforgásba. Lehetősége nyílt egyfajta patrónusszerep vállalására a monarchia, így a Magyar Királyság országai eldugott szögleteiben dolgozó kollégák – akár protestánsok³ – irányában. Figyelemre méltó Hell levelezése a debreceni református polihisztorral, Hatvani Istvánnal (1718–1786), az osztrák tartományok amatőr csillagászaival – akiket alkalmanként csillagászati eszközök beszerzésével vagy rendelkezésre bocsátásával is segített –, akárcsak Eszterházy Károly (1725–1799) egri püspökkel, aki nagy ambícióval igyekezett városát tudományos és oktatási központtá emelni (Bitskey 1999). Hell Magyarországról származó tanítványai és segítői közül Sajnovics a legismertebb, de korántsem az egyedüli: Hell felkarolta az Eszterházy által tanoncként ajánlott fiatalokat, Balajthi Mátét (1732– ?) és Madarassy Józsefet (1743–1814), akik utóbb visszatértek Egerbe Eszterházy terveinek egyengetésére.⁴ Ugyanilyen fontos azonban, hogy Hell egyúttal bekerült egy másik, tágasabb életvilágba: közvetlen, aktív hozzáférése lett a kulturális érzékenység, szellemi tájékozódás, tudományos vita, politikai törekvés és kommunikációs minták európai felvilágosodásnak nevezett erjedéséhez, s ezt a lehetőséget 1757-től messzemenően kiaknáztta az *Ephemerides astronomicae ad meridianum Vindobonensem* című csillagászati évkönyv szerkesztésével, kiadásával és terjesztésével – szívos munkával, évtizedeken keresztül.

Fontos hangsúlyozni, hogy a bécsi igazgatásnak – röviddel azt megelőzően, hogy a Jézus Társaság végőrai a nyugati katolikus monarchiákból való kiűzetéssel az 1760-as években megkezdődtek – egyáltalán nem voltak gátlásai azzal kapcsolatban, hogy egy jezsuita tudós szolgálataira támaszkodva lásson reformtervei megvalósításához (s ez korántsem volt elszigetelt jelenség). A kinevezés körülményeinek és dokumentumainak tanulmányozása, valamint az új közszolga ezt követő működése arra vall, hogy ekkoriban messzemenő akcióegység állt fenn közte és a felvilágosult politika szorgalmazói között. Az a Hellnek adott

³ A protestantizmus irányában barátságtalan, sőt ellenséges Hell számára korábban sem jelentett problémát a protestáns kollégákkal való pragmatikus, sőt lelkes együttműködés: saját elmondása szerint 1754-ben a kolozsvári református kollégium matematikatanára (feltehetőleg Verestói György [1698–1765]) jóvoltából jutott hozzá a kolléga által Angliában beszerzett, Hell saját mágnesztani munkájához szükséges eszközökhöz (Hell 1762: 12).

⁴ Mindez nyomon követhető Hell és Eszterházy levelezésében. Lásd Főegyházmegyei Levéltár, Eger, Archivum Vetus 2629.

utasításban⁵ (egyfajta munkaköri leírásban) rögzített törekvés, hogy az új tudás termelését és terjesztését babonaellenes és haszonelvű célok elérésének szolgálatába állítsák, összhangban állt régi, a 16. századi katolikus reform idejére visszatekintő jezsuita prioritásokkal és gyakorlatokkal. Hell pedig igen találékonyan és kreatívan talált rá azokra az utakra és módokra, amelyeket a *respublica litteraria* jellegzetes tudásáramlási csatornái kínáltak arra, hogy elnyerje az áhított elismerést patrónusai, saját személye, rendje és hite számára. Ami a babonaság elleni küzdelmet illeti, feltűnő az időbeli egybeesés a Hellnek adott utasítás és a „vámírizmussal” kapcsolatos hiedelmek elleni harc meghirdetése között, melyben a jezsuiták (és személyesen Hell) iránt amúgy nem éppen barátságos Van Swieten a tridenti reformkatolicizmusból két évszázada jól ismert (Lehner 2016: 126–53), az itáliai felvilágosult katolicizmus képviselői által nemrégiben felelevenített érveket hangoztatott: a tudomány képes rávilágítani korábban csodásnak, természetfelettinek vélt jelenségek természetes okaira, ezzel azonban éppen a Teremtő mindenhatóságába, a „tényleges” csodákba vetett hitet erősíti meg (Van Swieten 1768 [1755]: 7–8; vö. Klaniczay1987; Mézes 2020: 430–51).

Hell és Van Swieten számos konfliktussal terhelt, de működő munkakapcsolatának témája elvezet bennünket a bevezetőben említett konkrét, a *Demonstratio* keletkezéstörténetével kapcsolatos kérdéshez. Egy 1769. április 5-én keletkezett levélben Hell így írt Vardøból bécsi helyettesének, Anton Pilgramnak:⁶

„A próféta szállhatta meg lelkedet, amikor Sajnovicshoz intézett levedben így írtál: »ezerszer üdvözlöm a sötét pastorellát, s lapp eclogákra számítok téled«; valójában Te és az egész európai tudós világ új felfedezésre számíthat a lapp fajjal kapcsolatban, melyet egész Európa álmélkodással fogad majd. Én, aki a kezdet kezdetén kialakítottam ezt a feltevést a lappokat illetően, szabályokat és kritériumokat fogalmaztam meg [Sajnovics] számára, hogy kutatásait ezek szellemében folytassa, s most olyan világos következtetésekre jutottunk, hogy azokat semmilyen emberi lény nem vonhatja kétségbe. Bizony, bizony, Sajnovics valóban képes »lapp eklogákat« gyártani; elégedett vagyok, hogy őt választottam útitársamul, oly ügyesen és oly rövid idő alatt elsajátította a lapp nyelvet. Megkértem, hogy kivonatoljon naplónkból néhány emlékezetes történetet, s küldje el őket Neked, hogy aztán megoszthasd ezeket bécsi barátainkkal [...] De nyomatékosan kérlek, gondoskodj róla, hogy Van Swieten úr hallomást szerezzen e felfedezésről; örömét fogja lelmi benne, hiszen ő volt az, aki utasított ennek a

⁵ Ernennung Maximilian Hells zum k.k. Astronomen. Beilage: Instruction. Für dem Kaiser. Königl. Astronomen Maximilianum Hell S.J. Universitätsarchiv Wien. Universitätskonsistorium, CA 1.2.102.

⁶ Hell Anton Pilgramnak, Vardø, 1769. április 5. (Universitätssternwarte, Wien, Manuscripte von Hell), megj. in Pinzger 1920, 1927, 2:67–68.

vizsgálódásnak az elvégzésére; de kérlek, csak általánosságban tájékoztasd arról, hogy ők [a számik] nem amerikaiak, hanem valódi keletiek, amint arról megérkezésünk után megtiszteltetés lesz számunkra részletesen informálni őt.”

Ennek az idézetnek csak az egyik érdekessége az, ahogyan Hell már az expedíció során elkezdte magának vindikálni a nyelvészeti kutatással kapcsolatban legalábbis az értelmi szerző és a szellemi irányító szerepét – „kialakítottam ezt a feltevést”, „szabályokat és kritériumokat fogalmaztam meg”. (Tudjuk, hogy később ennél lényegesen messzebb is ment. Itt még lelkesen elismeri, hogy Sajnovics felvértezte magát a kutatás elvégzéséhez szükséges ismeretekkel és készségekkel, utóbb azonban szinte agresszívan követelte magának az érdemeket. Lásd Vladár 2016; Aspaas és Kontler: 235–240.) Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy pár sorral alább gyakorlatilag ellentmond önmagának, amikor a kezdeményezést végső soron annak az embernek tulajdonítja, aki az előző két évtized folyamán a bécsi tudományos szcéna szinte minden innovatív átalakításának háttérében ott állt: Gerard van Swietennek.⁷

Van Swieten lehetett ugyan a Jézus Társaság kérelmelhetetlen bírálója és ellensége, de ahogy a „vámpirizmus” elleni kampányban a jezsuiták babonaellenes polémijából ismert érvelési stratégiához folyamodott, úgy megfelelő felkészültségű jezsuita tudósok is általában számíthattak arra, hogy az általa irányított rendszerben fontos pozíciókat őrizhetnek meg. Ha hihetünk Hell utalásának, ebben az esetben is volt együttműködés. De mivel nincs tudásunk arról, hogy Van Swieten valaha is folytatott volna nyelvészeti, illetve konkrétan a nyelvrokonsággal kapcsolatos tanulmányokat, felmerül a kérdés, vajon ő honnan informálódott, honnan vette az utazóknak átadott indíttatást. Lehetséges forrásának azonosítására legfeljebb közvetett eszközeink vannak. Hell különös, látszólag oda nem illő megjegyzése, hogy a számik „nem amerikaiak, hanem valódi keletiek”, szolgáltathatja a kulcsot. A jezsuita misszionárius és utazó, Pierre-François-Xavier de Charlevoix (1682–1761) beszámolója nyomán Georges-Louis Leclerc Buffon *Histoire naturelle, générale et particulière c. monumentális műve* 1749-es első kötetének köszönhetően ezekben az években már ismert volt Amerika Ázsiából történt benépesítésének elképzelése, s ezzel a két kontinens őslakosai közötti nyelvi és etnikai rokonság teóriája (Buffon 1749, 1: 224–25). Bécsben is dolgozott olyan tudós, akit a keleti nyelvekben való széles körű járatossága mellett élénken foglalkoztatták az amerikai kultúrák (s egy nagy figyelemmel összeállított gyűjteményt is gondozott e tárgyban): Kollár Ádám Ferenc, azaz Adam František

⁷ Az, hogy Hell az indíttatást egyértelműen Van Swietennek tulajdonítja, eloszlathatja a vállalkozás céltudatosságával kapcsolatban korábban kifejezésre juttatott kételyt. A talányt feloldhatná, ha feltételezhetnénk, hogy az ötletet Hell és Sajnovics nem Bécs elhagyása előtt, hanem már útközben, levelezés útján kapta, ennek azonban semmi nyoma.

(Franz) Kollár (1718–1783), a Császári és Királyi Könyvtár első őre, akit Van Swieten mint főkönyvtáros felügyelt állásában (mígnem 1773-ban Kollár maga vette át tőle a vezetést).⁸ Az ugyancsak felvidéki származású Kollár Hell iskolatársa lehetett már a besztercebányai gimnáziumban az 1730-as évek derekán, de átfedés van a röviddel később a trencsényi noviciátusban eltöltött éveik, majd 1741–1743 között és 1745-ben a bécsi egyetemen folytatott tanulmányaik között is (Lukács 1994, 8:332, 528, 589, 716). Kollár 1748-ban – abban az évben, amikor írnokként megkezdte pályafutását a könyvtárban – kilépett a Jézus Társaságból, de aligha elképzelhető, hogy ne állt volna kapcsolatban a császárvárosban néhány év múlva ugyancsak ismét, még hozzá fontos pozícióban felbukkanó csillagással. Útjaik a későbbiek során is rendszeresen összefonódtak, például 1774–75 folyamán, amikor Kollár (aki az 1760-as évek elején maga is szőtt tervekkel egy magyar tudós társaság megalapítására) tagja volt a Hell tudományos akadémia-tervezetét elbíráló (és végül elutasító) Studien Hof-Kommissionnak, vagy amikor a magyar rendi patrióták mindkettőjüket a nemzeti érdeket eláruló, a nemzet presztízsét aláásó közellenségként bélyegezték meg. Kollárt már attól kezdve, hogy az 1764–65-ös országgyűlés idején a magyar nemesi és egyházi elit kiváltságait megkérdőjelező értekezésével nyíltan az udvar politikáját támogatta, Hellt pedig az 1770-es évektől, éppen a „halzsíros rokonságot” megalapozó Demonstratio elkészítésében játszott szerepe miatt (Kollár 1764; Csizmadia 1964; Aspaas – Kontler 2020, 345–351, 381–383).

Kollár a jelek szerint mohó érdeklődéssel várta a vardői expedíció nyelvészeti eredményeinek publikálását is. Igen korán tudott a Demonstratio 1770 áprilisában megjelent koppenhágai kiadásáról, és legalább főbb vonalaiban ismerte a benne előadott elméletet is: barátja, a tanár és jogász Benczur József (Josef, 1728–84) egy 1770. május 29-i levelében köszönetet mond Kollárnak, amiért a könyvtáros (két elvesztett levélben) tudósította arról, hogy Sajnovics a sarkvidéken olyan népeket fedezett fel, „akiket magyarjaink testvérei közé kell sorolnunk.” Benczur kifejezte abbéli váráhozását is, hogy a könyvet újra kiadják, mihelyt a szerző visszaérkezik Bécsbe, s megkérte Kollárt, szerezzen számára egy példányt (Salánki 1964). A Kollárhoz hasonlóan ugyancsak szlovák származású Benczur azonban, jöllehet ő maga „könnyen megenged[é], hogy magyarjaink nem Attila hunjainak leszármazottjai”, egyúttal figyelmeztetett: „magyarjainknak talán az a szándékuk, hogy ... minden módon megakadályozzák” a Demonstratio újrakiadását, mert „nem akarják elhinni, hogy rokonaik vannak Lapphonban”. Nem sokkal később Kollár köszönetet mondott Pray Györgynek (1723–1801), amiért utóbbi kivonatot küldött neki a Halotti beszédből és – abból kiindulva, hogy a „lapp” a magyar nyelv

⁸ Kollárról lásd Tibenský 1985. Az újabb szakirodalom legfontosabb darabja azonban Soós (szerk.) 2000.

archaikus dialektusa vagy változata – arra buzdította a jeles jezsuita történészt, hogy „a te Columbusod, Vespuccid” (Sajnovics) visszatértéig tartsa azt gondosan elzárva, hiszen amaz „kétségkívül fél lábon állva is azonnal elolvassa és megérti azt” (*non dubito enim quin is illum, stans pede in uno, lecturus illico intellecturusque sit*).⁹ 1770 decemberében pedig – mindössze 8 hónappal a könyv megjelenése és 4 hónappal Hell és Sajnovics bécsi visszaérkezése után – Kollár recenziót közölt a Demonstratióról a „tudományoknak, a művészeteknek és a kereskedésnek” szentelt vadonatúj bécsi folyóirat második számában.¹⁰

A recenzió összességében pozitív. A bíráló hangok néhány szó eredetével kapcsolatosak, amelyeket Sajnovics magyarnak tart, a recenzens azonban szlávnak (s ebben ő jár közelebb az igazsághoz).¹¹ Ezt leszámítva Kollár dicsőően nyilatkozik a vállalkozás egészéről, megemlékezve a koppenhágai udvar meghívásáról és az expedíció iránti támogatásáról – Hellt sajátos módon „született magyarnak” (gebournen Ungar) minősítve –, valamint a Demonstratióban alkalmazott szilárd metodológiáról és a mű meggyőző következtetéseiről. Kollár szerint Sajnovics érdemeiből mit sem von le az a körülmény, hogy jeles elődök – akik közül Kollár a svéd polihistor Olof [Olaus] Rudbecket (1630–1702) és a szibériai hadfogságba hurcolt svéd katonatisztet, Philipp Johann von Strahlenberget (1676–1747) említi – már jóval korábban felhívták a figyelmet a „lapp”, a finn és a magyar nyelv rokonságára. Hiszen amit mások felvetettek, azt Sajnovics most kétséget kizáróan bebizonyította, s ezt a nemzetének és nyelvének tett szolgálatot a jövőben egyetlen magyar sem vitathatja. Különösen figyelemre méltó néhány gunyoros megjegyzés, melyek éle bizonyos, Kollár szerint Sajnovics által „lerombolt” elméletek ellen irányul, és az a céljuk, hogy elejét vegyék a bizonyítással szembeni ellenállásnak. „Tudós szerzőnk nem azok közül való, akik nevetséges erőlködéssel még a közelmúltban is a Sínai-félszigeten vélték rálelni a magyar népre és nyelvre,”¹² írja Kollár a magyart a hébertől származtató (és a Demonstratióban kifejezetten elutasított) régi hagyományra utalva. Mielőtt azzal zárná a recenziót, hogy „nyilvánosan köszönetet mond[unk] a tudós Sajnovics atyának a messzi északról magával hozott nagyszerű ajándékért” (sagen wir hiermit dem gelehrten Pater Sajnovics für sein vortrefliches, von den äussersten

⁹ Kollár Praynak, 1770. június 12. In Soós 2000: 207.

¹⁰ [Kollár] 1770. Kollár, mint a recenzió névtelen szerzője azonosítására és a kommentárokkal ellátott szövegre l. Éder 2014.

¹¹ A kritika visszautasítására l. Sajnovics 1771: 72–73.

¹² „[S]ie [az olvasók] möchten unsern gelehrten Autor ja nicht in die Zahl derjenigen suchen die noch vor kurzem die ungarische Nation und Sprache durch eine lächerliche Bemühung im Felde Sinahar zu finden geglaubt haben.” [Kollár] 1770: 19.

Norden zu uns überbrachtes Geschenk öffentlichen Dank), Kollár így jellemzi a könyv „kétségtől igen jelentős” hasznát:¹³

„Csak mostantól fogva ismerkedhetnek meg pontosabban a magyarok, a lappok, a finnek és mások önmagukkal és szkíta eredetükkel: csak mostantól fogva láthatják be a tudós férfiak a szkíta és a török nyelv közötti különbséget.

Ezért kívánatos lenne, hogy az eme szkíta népeket és nyelveket illető szerencsés felfedezés után többé senki ne merészeljen a hunokról írni, akiket sokan a magyarok őseinek tekintenek, mielőtt járatosságot szerzett volna a szkíta és a török nyelvben, a mi Sajnovicsunk példáját követve, aki hazáját hátrahagyva hosszas utazásokkal keresztülhatolt Észak-Európán és Ázsián [sic]; egyesek mégsem hagynak fel azzal, hogy rendszereket koholjanak és építsenek maguknak, mielőtt elegendő tapasztalatot gyűjtöttek volna [...].”

E megjegyzések hangvétele nem pusztán egy magabiztos tudósról árulkodik, hanem olyan tudósról, akit meglepéssel, szinte diadallal tölt el, hogy várakozásai beigazolódtak. Utaltam rá, hogy Kollár ekkor évek óta egyfajta kegyvesztett volt a magyar rendek szemében, amiért tudós polémia tárgyává tette a nemesség politikai és fiskális kiváltságait. Így konkrét, személyes és egyben közéleti tétje volt számára annak, hogy – talán elsőként – hangsúlyozza: a Demonstratio csapást mért a hun–magyar rokonság általa koholmányának minősített eredet- és identitásdiskurzusára, a nemesi ideológia Kézai Simon által még a 13. században kidolgozott, Werbőczy István által a 16. században áthagyományozott és a 18. században még mindig szilárd alappillére¹⁴ – jöllehet tudósként igyekezett megőrizni ítélete felfüggesztésének látszatát, retorikus felszólítást intézve az ellentáborhoz, hogy Sajnovics cáfolatát állítsák az empirikus bizonyítékok éppen olyan szilárd alapzatára, amelyet ő tapasztott össze saját

¹³ „[J]etzt werden die Ungarn, Lappen, Finnen, und andere, sich und ihren scytischen Ursprung erst genauer kennen zu lernen: jetzt werden gelehrte Männer den Unterschied zwischen der scytischen und türkischen Sprache erst genauer einzusehen anfangen. Dahero wäre es zu wünschen, dass nach der glücklichen Entdeckung dieser scytischen Völker und Sprachen inskünftige sich niemand mehr von den Hunnen, die bisher von vielen für die Stammväter der Ungarn gehalten worden, zu schreiben erkühne, bevor er nicht in der scytischen und türkischen Sprachen wohl erfahren, nach dem Beyspiele unsern Sajnovics seyn Vaterland verlassen, und durch langen Resien das mitternächliche Europa und Asien durchstrichen hat: aber noch hören einige nicht auf sich selbst Systeme zu erdichten und zu bauen, bevor sie sich eine hinlängliche Sammlung von Erfahrungen gemacht haben [Kollár] 1770: 22.

¹⁴ Kézai *Gesta Hungarorum* először 1781-ben jelent meg nyomtatásban (Szabados 2006: 19), Werbőczy *Tripartituma* pedig nem kevesebb, mint 13 kiadást számlált a 18. század folyamán (Gazda 1990: xxviii–xxx).

érvelése támasztékául. Döntő bizonyíték nincs a kezünkben arra, hogy Van Swietenen keresztül Kollár szerepet játszott az expedíció nyelvészeti vizsgálódásainak ösztönzésében, de az, hogy az eredmények igencsak kedvére szolgáltak, a fent említett közvetett jelekkel együttvéve megerősíti ezt a feltételezést. Recenziója összhangban áll korábbi politikai megszólalásaival, amelyeknek fontos szerepe volt a Demonstratio fogadtatása szempontjából hűvös légkör kialakításában. E légkör aztán azt is meghatározta, mire számíthat majd Hell, amikor az 1773-as rendfelfosztatás nyomán a birodalmi metropoliszban ritkábbá vált körülötte a levegő, s – némileg merésznek tűnő, de gyökereit és lehetőségeit tekintve nem indokolatlan, bár utólag hiábavalónak bizonyult fordulattal – a régi Magyar Királyság politikai és kulturális hagyományaihoz lojális, Hungarus patriótaként próbálta meg újradefiniálni a maga és a jezsuita tudományos örökség egyéb magyarországi háttérű művelői helyzetét és törekvéseit.¹⁵

Irodalom

Aspaas, Per Pippin 2012: *Maximilianus Hell (1720–1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus: A Study of Jesuit Science in Nordic and Central European Contexts*. PhD értekezés. University of Tromsø. <http://hdl.handle.net/10037/4178>

Aspaas, Per Pippin – Kontler, László 2020: *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*. Leiden – Boston. Brill. Open access: <https://brill.com/view/title/36217>

Bitskey, István 1999: Püspökünk, példánk és tükörünk volt: Eszterházy Károly életpályája és egyénisége. In: Kovács Béla (szerk.), *Eszterházy Károly emlékkönyv*. Eger: Érseki Gyűjteményi Központ. 7–22.

Buffon, Georges-Louis Leclerc 1749: *Histoire naturelle, générale et particulière*. Paris: Imprimerie Royale.

Burson, Jeffrey D. 2010: *The Rise and Fall of the Theological Enlightenment: Jean-Martin de Prades and Ideological Polarization in Eighteenth-Century France*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Csapodi, Csaba 1944–1946: Newtonianizmus a nagyszombati jezsuita egyetemen. *Regnum* 6: 59–68.

Csapodi, Csaba 1945–46: Két világ határán: Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. *Századok* 79–80/1: 85–137.

¹⁵ Bővebben lásd Kontler 2014, Kontler 2016 és Aspaas–Kontler 2020: 366–387.

Csizmadia Andor 1964: Egy kétszáz év előtti országgyűlés évfordulójára: „Kollár contra Status et Ordines”. *Jogtudományi Közlöny* 19/4: 214–227.

Éder Zoltán 2014: Sajnovics Demonstrációjának első recenziója: ‘Viennensis Recensitor opusculi mei Hafniae editi’. *Magyar Nyelv* 110: 85–94.

Gazda, István 1990: Történészek Werbőczyről és a Hármaskönyv kiadásai. In: Werbőczy István: *Magyaroroszág szokásos jogának hármaskönyve*. Budapest: Téka Könyvkiadó. xiv–xxxii.

Harris, Steven J. 1993: Boscovich, the ‘Boscovich Circle’ and the Revival of Jesuit Science. In: Piers Bursill-Hall (ed.), *R. J. Boscovich: Vita e attività scientifica – His Life and Scientific Work*. Rome: Istituto della Enciclopedia Italiana. 527–548.

Hell, Maximilian 1762: *Anleitung zum nützlichen Gebrauch der künstlichen Stahl-Magneten*. Bécs: Ghelen.

Hellyer, Marcus 1999: Jesuit Physics in Eighteenth-Century Germany: Some Important Continuities. In: John W. O’Malley, Gauvin Alexander Bailey, Steven J. Harris, and T. Frank Kennedy (eds.), *The Jesuits: Cultures, Sciences, and the Arts 1540–1773*. Toronto: University of Toronto Press. 1: 538–554.

Hellyer, Marcus 2005: *Catholic Physics: Jesuit Natural Philosophy in Early Modern Germany*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Klaniczay, Gábor 1987: Decline of Witches and Rise of Vampires in 18th-Century Habsburg Monarchy. *Ethnologia Europaea* 17: 165–180.

Kollár, Adam František 1764: *De originibus et usu perpetuo potestatis legislativae circa sacra apostolicorum regum Ungariae*. Vindobonae: Trattner.

[Kollár, Adam František] 1770: Joannis Sajnovics S.J. Ungari Tordasiensis & c. Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse”. *Realzeitung der Wissenschaften, Künste und der Commerzien*. Dezember. 18–23.

Kontler, László (2014). The Uses of Knowledge and the Symbolic Map of the Enlightened Monarchy of the Habsburgs: Maximilian Hell as Imperial and Royal Astronomer (1755–1792). In: László Kontler– Antonella Romano – Silvia Sebastiani – Zsuzsanna Borbála Török (szerk.): *Negotiating Knowledge in Early Modern Empires: A Decentered View*. Basingstoke: Palgrave-Macmillan. 79–105.

Kontler László 2016: ‘Katolikus tudás’ a felvilágosodásban: a csillagász Maximilian Hell stratégiái. In: Gurka Dezső (szerk.), *Matézis, mechanika, metafizika. A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban*. Budapest: Gondolat Kiadó. 116–138.

- Lehner, Ulrich L. 2016: *The Catholic Enlightenment: The Forgotten History of a Global Movement*. Oxford: Oxford University Press.
- Lukács László 1994: *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.* 6 köt. Roma: Institutum Historicum S.I.
- Mézes, Ádám 2020: *Doubt and Diagnosis: Medical Experts and the Returning Dead of the Southern Habsburg Borderland (1716-1768)*. PhD disszertáció. Budapest: Central European University / Közép-európai Egyetem.
- Paço, David Do 2015: *L'Orient à Vienne au dix-huitième siècle*. Oxford: Voltaire Foundation.
- Pinzger, Ferenc S.J. 1920, 1927: *Hell Miksa emlékezete*. 2 köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Rabenalt, Ansgar 1986: Astronomische Forschung im 18. Jahrhundert in Kremsmünster: Zu den ersten Berechnungen der Bahn des Uranus nach dem Briefwechsel zwischen Placidus Fixmillner O.S.B. and Maximilian Hell S.J. (1771–1790). *Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs* 15: 93–216.
- Rubiés, Joan-Pau 2018: The Jesuits and the Enlightenment. In: Ines G. Županov (ed.), *The Oxford Handbook of the Jesuits*. Oxford: Oxford University Press. 855–890.
- Sajnovics, János 1770, illetve 1771: *Demonstratio: Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Koppenhága. Salicath illetve Nagyszombat. Collegium Academicum Societatis Jesu.
- Sajnovics, János 2021: *A koppenhágai Demonstratio. Bizonyítás: a magyar és a lapp nyelv azonos 1770*. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa fordítása tanulmányokkal, különféle mutatókkal. Szerk.: Szij Enikő. *Bibliotheca Regulyana* 7. Budapest: ELTE
- Salánki István 1964: Levél Sajnovicsról (ford. Simon Sándor). *Magyar Nyelv* 60: 250–252.
- Schlichtegroll, Friedrich 1793: Maximilian Hell. In: Friedrich Schlichtegroll (Hrsg.), *Nekrolog auf das Jahr 1792*. Gotha. Justus Perthes. 1: 282–303.
- Soós, István (szerk.) 2000: *Kollár Ádám Ferenc levelezése*. Budapest: Universitas Kiadó.
- Tibenský, Jan 1985: *A királynő könyvtárosa: Adam František Kollár élete és művei*. Budapest: Madách.
- Van Swieten, Gerard 1768 [1755]: Remarques sur le vampyrisme de Sylésie de l'an 1755, faites à S. M. I. et R.; németül „Vampyrismus” címen függetlékként in

[Andreas Ulrich Mayer], *Abhandlung des Daseyns der Gespenster, nebst einem Anhang von Vampyrismus*. Augsburg. n. a.

Szabados, György 2006: *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Budapest: Balassi Kiadó.

Vladár, Zsuzsa C. 2016: Valójában ki a szerzője a Demonstrációnak? *Magyar Nyelv* 112/3: 316–324.

Vladár, Zsuzsa C. 2017: Hell mint nyelvész: A Kar-jelia etimológia és a kínai hasonlítás példája. In: Forgács Tamás, Németh Miklós és Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.*, Szeged: SZTE. 337–350.

Zemplén, Jolán M. 2016 [1973]: *A felvidéki fizika története 1850-ig*. A szerző 1973-ban készült kéziratát új jegyzetekkel, illusztrációkkal és online hivatkozásokkal 2016-ban kiegészítette Gazda István. Budapest: Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Egyesület

A Demonstratio magyar nyelvtani forrásai

C. Vladár Zsuzsa

Demonstratio (1770) is a fundamental work of comparative linguistics, it is the first scientific demonstration of the affinity of Hungarian and a Finno-Ugric language. The paper examines the Hungarian grammatical sources of *Demonstratio* and the Hungarian spelling system used in the work. Among the Hungarian grammatical sources, the grammars of Albert Molnár Szenczi (1610) and Pál Pereszlényi (1682) can be identified. Sajnovics referred to the Protestant morphological spelling system, however, in practice, he used the phonetic Catholic one. Sajnovics used the theory of monosyllabic roots as proof of linguistic affinity. Root theory played an important role in early language comparison as well as in later stages.

kulcsszavak: Sajnovics János, *Demonstratio*, helyesírás, gyökelmélet, összehasonlító nyelvészet, tudománytörténet

1. Bevezetés

2020-ban és 2021-ben a *Demonstratio* első, koppenhágai és második, nagyszombati kiadásának 250 éves évfordulóját ünnepeltük. Az évforduló tiszteletére számos konferenciát rendeztek, és Szij Enikő kezdeményezésére elkészült az első kiadás magyar fordítása is. Mindez alkalmat adott számos kérdés újragondolására vagy hiányzó részletek feltárására. Erre vállalkozik ez az írás is, amely a *Demonstratio* két kiadásának magyar nyelvészeti forrásait vizsgálja.

A nyelvészeti források kérdése szorosan összefügg a mű keletkezéstörténetével. Mostanra ez többé-kevésbé tisztázódott: a csillagászati főterv mellett Hell sok

Szeverényi Sándor – Várnai Zsuzsa (szerk.) 2023: „*a te Columbusod, Vespuccid*” - Tanulmányok Sajnovics Jánosról és a 250 éves *Demonstratióról*. *Studia uraloaltaica Supplementum* 12. 49–60. DOI: <https://doi.org/10.14232/sua.sup.2023.12.3>

egyéb mellékes tervvel indult, és ezek közül útközben emelkedett ki a nyelvhasználat témája (Bartha 1983, Aspaas – Kontler 2019, C. Vladár 2021). Hell már korábban is érdeklődött a történelem iránt, 1750-ben szerkesztett egy időrendi táblázatot *Adiumentum memoriae* címmel, amelyben az egyháztörténeti eseményeket és a honfoglalást követő század vezetőit gyűjtötte össze (Aspaas 2012: 59). A magyar őstörténet pedig már régóta téma volt nemzetközi szintereken is (Békés 2021), ráadásul a jezsuiták és a piaristák közötti vetélkedés is belejátszott.

Arról azonban szó sincs, hogy Sajnovicsot magyar anyanyelve miatt, a nyelvhasználat feladatára választotta volna maga mellé Hell. Az expedíciót finanszírozó dán királyi udvar meghívása a Vénusz-átvonulás megfigyelésére szolgált, és Mária Terézia sem adott magyar őstörténeti-nyelvészeti kutatásra megbízást. Sajnovics kiválasztásában tudása, lojalitása és erős, egészséges volta játszott szerepet – ha például német vagy szlovák anyanyelvű lett volna, akkor is őt viszi Hell. A magyar anyanyelv csak szerencsés ráadás volt az útközben felmerülő téma vizsgálatához. A magyar anyanyelvvél indokolt kiválasztásra utaló félmondattal csak a *Demonstratio* második, átírt kiadásban találkozunk. Ekkor Hell már új területen kívánt kompetens kutatóként fellépni, és ehhez szüksége volt arra, hogy a nyelvhasználat projektjét átkeretezze, és előre eltervezett vállalkozásnak tüntesse fel.

Mind Hell, mind Sajnovics matematikusok és csillagászok voltak, korábbi nyelvészeti kutatásokat nem folytattak. Sajnovics a dán Királyi Tudós Társaság előtt fontosnak tartotta megindokolni, hogyan lehet csillagász létére kompetens a nyelvhasználat kérdésében. Fő érvként anyanyelvi kompetenciájára hivatkozott: „Csodálkozik talán a Királyi Tudós Társaság, hogy én, aki egyébként matematikai tudományokkal és főleg csillagászati tanulmányokkal foglalkozom, grammatikai értekezést dolgoztam ki. De ha a dolgot méltóztatik mélyebben megvizsgálni, meg fogja érteni: senki mástól nem várhat több joggal ilyen értekezést, mint tőlem. A magyarok és a lappok nyelvének egyezéséről ugyanis nem kaphatunk bizonyosságot, hacsak nem egy született lapp vizsgálja a magyarok közt, vagy egy magyar a lappok közt” (1770/2021: 102).

Ez nem jelenti azt természetesen, hogy teljesen a semmiből indultak. Először is, a tudományos szaknyelvként és közvetítő nyelvként használt latint már az elemi iskolában elsajátították, és ez egyúttal a grammatikai leírás és terminológia ismeretét is jelentette. A jezsuita rendben használt Alvarez-féle latin nyelvtan évszázadokon át csiszolt, kiváló pedagógiai grammatika volt, amit rendtartományonként az adott nyelvi környezethez adaptáltak, szinte teljesen biztos, hogy ebből tanult Sajnovics és Hell is. Az európai nyelvleírások alapja és kiinduló rendszere a klasszikus latin grammatika volt, tehát ha nyelvhasználatra került sor, a hasonlítani kívánt grammatikák (noha számos ponton eltértek) alapvetően mind

az európai hagyomány keretében készültek. Így volt ez a magyar és a lapp esetében is.

Emellett nagyon lényeges volt, hogy Hell és Sajnovics kiváló természettudományos képzettséggel és gyakorlattal rendelkeztek, tehát az általában vett tudományos munka módszertanát jól ismerték. Tudták, hogyan kell szakirodalmat keresni, hivatkozni, adatot kezelni és értékelni, szabályokat felállítani, logikai úton következtetéseket levonni. Tudtak kutatást tervezni, kivitelezni, és értettek a tudományos közlemények szabályos megszerkesztéséhez. A *Demonstratio* maga is egy természettudományos módszertanú kutatás és közlemény (C. Vladár 2021).

A konkrét nyelvhasonlításhoz az út során azonban hiányoztak az eszközeik. A lapp nyelv első számú szaktekintélyét, a trondheimi szemináriumban tanító Knud Leemet csak a visszaúton, 1769 szeptemberében látogatták meg. A *Demonstratio* tele van panasszal amiatt, hogy az expedíció során Sajnovicsnak nem állt rendelkezésére használható lapp nyelvi szakirodalom a nyelvhasonlításhoz: „De! milyen módon kezdjem el a vizsgálatot? hiszen a Leem-féle Grammatikán és lapp Nomenclatoron kívül semmilyen segédeszközöm sem volt. E könyveket excellenciája STORM titkos tanácsos úr ajándékozta nekünk, mikor Christianián [Oslón] átutaztunk, kérés nélkül, megtisztelő figyelmesség gyanánt. Ha felütöttem ezt a grammatikát, szabályok hosszú sorát láttam benne, csakhogy a számomra teljesen ismeretlen dán nyelven. Ha a Nomenclatorba tekintettem, lapp szavakat találtam, szinte csupa magánhangzóval és csodálatos módon összehordott mássalhangzóval lejegyezve, ezért hát sehogy sem tudtam kitalálni, hogyan is lehetne elolvasni vagy kimondani őket?” (1770/2021: 119). Vagyis a Leem-grammatikát sem célzottan vitték magukkal, hanem mintegy véletlen ajándékként került hozzájuk, ez is arra utal, hogy odafelé még nem készültek komolyan nyelvészeti kutatásra. Ráadásul a dánul írt nyelvtant meg sem tudták érteni, és lapp nyelvismerettel sem rendelkeztek. Ahogy Szeverényi (2019) rámutat, mivel a terepen gyűjtött saját anyagot később Sajnovics nem dolgozta bele a *Demonstratió*ba, valójában a nyelvhasonlítást a könyvek és Porsanger segítségével akár a koppenhágai könyvtárban is elvégezhette volna.

A szakirodalom keresése, a tényleges hasonlítás tehát a sikeres csillagászati expedíció utáni féléves koppenhágai tartózkodásra maradt. A nyelvhasonlításhoz használt lapp, észti stb. munkákat Sajnovics lelkiismeretesen hivatkozta, ezekkel itt most nem foglalkozunk.

2. A magyar nyelv leírásához felhasznált források

Valószínű, hogy magyar nyelvészeti források sem voltak velük az úton. Sőt, Sajnovics nem is ismerte a leghíresebb magyar grammatikát, Szenczi Molnár

Albert nyelvтанát (1610). Szenczi grammatikájával visszautazásuk után, Koppenhágában ismertette meg őket egy dán előkelőség. „[Szenczi] írt egy grammatikát is, melyet Hanauban adtak ki, s amelyről én nem tudtam, amíg a kiváló von Langebeck jogtanácsos úr meg nem ismertette velem” (1770/2021. 190). Szenczi Molnár Albert 1610-es grammatikája Petrus Ramus rendszerén épült, de szerkezetében a kortárs német grammatikák hatása is érezhető. Ez a grammatika az összes következő magyar nyelvtan ősforrása volt (C. Vladár 2014). Nehezen hihető, hogy célirányos felkészülés esetén Sajnovics ne ismerte volna, és ne vitték volna magukkal. Ugyanígy alapvető Szenczi latin–magyar szótára, amit később Pápai Páriz Ferenc dolgozott át, és az ő neve alatt adták ki (ezt Sajnovics következetesen Molnár-szótárként emlegeti). Ez a szótár volt a leghíresebb, legelterjedtebb, alapvető szótár a korban, így ezt természetesen használták (hogy melyik kiadást, az nem tisztázott, lásd később).

A másik nyelvtan, ami kézenfekvő választás volt a magyar nyelv leírásához, a nagyszombati jezsuita Pereszlényi Pál magyar nyelvтана volt. Pereszlényi nyelvтана (első kiadása 1682) a jezsuita rendtartomány hivatalos magyar grammatikája volt, amelyet az idegen ajkú (szláv és német anyanyelvű) szeminaristák magyarra tanításához használtak. Ez a grammatika a rend egységesen használt latin nyelvтанának, Emmanuel Alvarez munkájának a magyar nyelv leírásához adaptált változata volt, amely a magyar részeknél Szenczi munkájára támaszkodott. Azt nem tudjuk, hogy vitték-e magukkal (nem valószínű), a koppenhágai könyvtárban volt-e, vagy esetleg utánuk küldték otthonról.

Az biztos, hogy a magyar források tekintetében igen szűkszavú Demonstratio ezt a két munkát és a Pápai Páriz-szótárhoz csatolt Tsétsi-féle helyesírási összefoglalót nevesíti csak.

A két magyar grammatika nem egyforma súllyal szerepel. A Demonstratio Pereszlényit név szerint csak egyszer említi, a magyar kicsinyítő képzőknél. Szenczit jóval többször: a kicsinyítő képzőknél, a magyar igeidők felosztásánál és a befejezett múlt *-ék*, *-ém* végződésénél. Közvetlenül Szenczi hatását mutatja az igeidők rendszere. Sajnovics ugyanis Szenczi mintájára a magyar igealakokból indul ki, tehát egy alak csak egyszer szerepel a rendszerben, szemben Pereszlényivel, aki a latin igeidőrendszert tüntette fel a magyarban is, és egy magyar igealak annyiszor ismétlődött, ahányszor csak a latin igeidőrendszer különböző alakjainak fordítása volt.

A nyelvi példák közül a Pereszlényi-grammatikával az említett kicsinyítő képzős részen kívül egyetlen helyen találunk egyezést: a magyar felszólító módú igéknél (*félly*, *adgy örézz*, *tarts*). A Szenczi-nyelvтанnal több helyen van konkrét példákban egyezés: a főneveknél (*fa*), a mellékneveknél (*tiszta*), a gerundiumnál (*látván*), azonos a kicsinyítő képző példaszava (*leány*), megegyeznek a ragozott

infinitivusos szerkezet vezérigéi (*kell, illik*). Az biztos, hogy Pereszlényi nyelvtana is Sajnovics keze ügyében volt írás közben Koppenhágában, hiszen a példák mellett mondatokat is szó szerint kimásolt belőle, így a nyelvtani nem hiányáról szólót is (Pereszlényi 1682: 6, ill. Sajnovics 1770: 54).

Valószínűleg volt olyan magyarra vonatkozó rész is, amit Sajnovics maga állított össze, vagy általunk még nem ismert forrásra támaszkodott. A magyar fonémarendszer leírása például egyik grammatikára sem vezethető közvetlenül vissza, bár a szegmentumjellemzők belesimulnak a szokásos megállapítások sorába, a szokásos, percepció alapú latin terminológiával (C. Vladár – Markó 2021). Például igazodva a magyar grammatikai hagyományhoz a *Demonstratio* az *a-t /v/* az *á-val /a:/* állítja párba, és az */v/-t* mint valamiféle tompa, homályos hangzású hangot jellemzi: *sonus obscurus et profundus* 'homályos és mély' hangzás' (1771/1994: 47). Azt is megjegyzi, hogy a hang inkább az *o*-hoz (*/o/*) közelít: *ad o accedens* 'az *o*-hoz közelítő' (uott.), *cum o mixtum* 'o-val kevert [hangzás]' (Szenczi 1610/2004: 83). Ezzel szembeállítva az *á /a:/* éles, tiszta hangzásként jelenik meg: *pronuntio clara* 'tiszta ejtés' (uott). Az *o*-hoz (*/o/*) és az *u*-hoz (*/u/*) viszonyítva az *ö /ø/* és az *ü /y/* kemény hangzású: „Ha a magyarok az *o* és az *u* hangokra két pontot tesznek, ez kemény (*durus*) és sajátosan magyar hangértéket jelöl” (1771/1994: 41).

A további forrásokat illetően az Egyetemi Levéltár Pray-gyűjteményének *Miscellana* kötete szolgáltatathatna adatokat, amelyben megtalálhatók a Sajnovics által az első kiadású *Demonstratio*-ban felhasznált munkák kéziratos jegyzetei, a műbe illesztendő idézetek másolatai, illetve a *Demonstratio* részleteinek fogalmazványai (EL. Coll. Pray. XVIII: 29.). Ebben Szenczi (1610) és Komáromi Csipkés György nyelvtanából (1655), Tsétsi János ortográfiájából kimásolt részletek, Bél Mátyás rovásírásról tett megjegyzései stb. vannak, ezeket azonban csak részben használta fel. Ezek fényt vetnek a koppenhágai *Demonstratio* megírásának körülményeire is. A gondosan tisztázott jegyzetek ugyanis sem Hell, sem Sajnovics kézírásával nem egyeznek, viszont két másik kéz írása is azonosítható rajtuk, vagyis Koppenhágában valószínűleg a technikai feladatokban segédkező írnokokat is kaptak.

3. A lapp könyvekbe bevezetni kívánt magyar helyesírás: elmélet és gyakorlat

A magyar és a lapp fonémarendszer esetében, mint láttuk fentebb, Sajnovics inkább csak helyesírási kérdést látott, mivel állítása szerint: „A lappok ugyanis [27] pontosan ugyanannyi hangot és ugyanolyan kiejtést használnak, mint a magyarok.” (1770/1991: 131). Ebből (a nyilvánvalóan téves) megállapításból egyenesen következett számára, hogy akkor a két nyelv szövegeiben érdemes

lenne azonos helyesírást alkalmazni. A lapp helyesírás abban az időben kiforratlan, nyelvjárásonként és szerzőnként eltérő volt, amit Sajnovics Gananderre hivatkozva részletesen tárgyalt. (A lapp helyesírás történetéről lásd Kelemen 2019, 2021 és Tamás 2001.)

Sajnovics ezért a magyar helyesírási rendszert ajánlotta: „Ma a neves Pápai Páriz urat követjük, akinek a latin–magyar szótárát a nagyszombati egyetemi nyomdában adták ki legutóbb, és német nyelvvel bővítve áll rendelkezésünkre” (1770/2021. 125). A népszerű Pápai Páriz-szótár helyesírási gyakorlata a szótár elejéhez csatolt Tsétsi-féle helyesírási összefoglalón (*Observationes*) alapult. (Megjegyzendő, hogy a szótár címléírása a *Demonstratió*ban téves. 1770-ben Pápai Páriz szótár „legutóbbi” nagyszombati kiadása az 1762-es volt, de ebben még nem szerepelt a német rész. A német résszel az 1767-es kiadás bővült ki, de ez Szebenben jelent meg.)

Sajnovics igyekezett azt a benyomást kelteni, hogy a magyar helyesírás általánosan elfogadott, egységes rendszer. A *Bevezetőben* (1770/2021: 103) „ATTILA és SZT. ISTVÁN első királyunk idejétől erős és szilárd” és „annyi évszázadon át pompásan kiművelt” magyar nyelvről írt, egy későbbi ponton pedig a magyar helyesírásról pedig azt állította: „Eközben a mi magyarjainknak több évszázadon át tökéletesen kiművelt helyesírásuk van, amely rövid, könnyű, egyértelmű, és arra termett, hogy leírja az összes lapp hangot” (1770/2021: 124). Ha ehhez hozzátesszük az előbb idézett megjegyzést, hogy „ma a neves Pápai Páriz urat követjük”, akkor egyenesen következik, hogy ez a „tökéletesen kiművelt, rövid, könnyű, egyértelmű” magyar helyesírás a Tsétsi-féle rendszer.

Az egységesnek sugallt magyar helyesírás képe azonban nem volt igaz. A magyar helyesírás ebben az időben távolról sem csak a Tsétsi-féle szóelemző vonalat követte, hanem ugyanúgy jelen volt a kiejtés szerinti írásmód. Évtizedekkel vagyunk a két irányzatot ütköztető jottista-ipszilonista vitától, és még messzebb az első akadémiai helyesírási szabályzattól. Ráadásul a kétféle helyesírás felekezetekhez is kötődött: a szóelemző a protestáns, a kiejtés szerinti a katolikus felekezetre volt jellemző, és maga Sajnovics is jezsuita volt.

Sajnovics már a *Demonstratio* első kiadásában is azt állította, hogy az általa javasolt helyesírás alkalmazásával a magyarok a lapp szövegeket tökéletesen el tudnák olvasni: „ha a LEEM-féle betűket másmilyen, a magyar helyesírásból kölcsönzött, ugyanolyan hangértékű betűkkel helyettesítem, a magyarok tüstént elolvassák, kiejtik és megértik, és mint rokon és testvéri szavakat, szívélyesen fogadják őket” (1770/2021: 126). A második kiadásban, ahol a helyesírási rész jelentősen kibővült a Leem-szótár átírását célzó vállalkozás bemutatásával, már a dolgot kölcsönössé tette: nemcsak a magyarok tudják majd a lapp könyveket elolvasni, hanem fordítva, a lappok is tökéletesen ejtik majd a magyar szavakat. „hogy a finmarchiai lappok ezentúl a magyar írásmódot tanulják meg

misszionáriusaitól, és ezt vezessék be a gyakorlatba, hogy ezáltal a magyarok a lapp könyveket, a lappok a magyar könyveket úgy tudják használni, mint sajátjukat” (1771/1994: 44). Az első kiadás a szóbeli előadás írott változata volt, az annak idején fennálló álláspontot, állapotot rögzítette. A második kiadás pedig, noha már itthon készült, az előadás utáni, de még Koppenhágában történt eseményekről számolt be: Porsangerrel közös munkáról, a lapp könyvekbe bevezetendő magyar helyesírásról, és azt előlegezte meg, hogy a projektet az ő hazatértük után Thott gróf fogja befejezni – ez nem így lett (lásd Kelemen 2021).

Érdekes tehát megnézni, milyen is volt a Sajnovics által javasolt és „a ma általunk követett” helyesírás, és mennyiben lett volna alkalmas arra, hogy más nyelvűek felolvassák a magyar szöveget.

Tsétsi helyesírása a protestáns helyesírás elveit foglalta össze (lásd Korompay 2009), ennek legfőbb jellemzője a szóelemző elv volt. A szóelemző helyesírás azt mondta ki, hogy a tőszavakból származó alakokban a tövet azonos alakban kell írni, akkor is, ha a szóalakban már másképp ejtjük. Ezzel lehetőséget adott arra, hogy a kiejtésben azonos, de más tőből származó szóalakokat az írás szétválassza. A szóelemző vagy morfológiai elv a német nyelvű társaságoktól indult a 17. században, és ott három fő megjelenési területe az umlautos betűk alkalmazása ott, ahol a töben *a*, *o* vagy *u* volt, a szóvégi expozíciók egyöntetű írásának kérdése és a kettő között mássalhangzók megtartása mássalhangzó előtt (Moulin 2004: 41 skk.).

A magyarban szóelemző írásmód elsősorban a szóelemek határán végbemenő fonetikai változások nem jelölésében mutatkozott meg, felülírva a kiejtés szerinti elvet, pontosabban: a szó szintje helyett a szóelem (morféma) szintjére szorítva vissza. A programot Geleji Katona István (1645) és Tótfalusi Kis Miklós (1697) után a Pápai Páriz-szótárhoz csatolt Tsétsi-munka foglalta össze. Tsétsi (1708/2009: 27) világosan kimondta, hogy az írásnak nem kell követnie a kiejtést. „A képzett szavaknak meg kell őrizniük tőszavaik betűit. Ezért az írásnak nem kell követnie a kiejtést, mint *Romlottság, Igazság...*” Sőt, hiba, ha adott ponton követi: „Az igék kijelentő és felszólító módú végződéseiben az *a, am, ad, em, ed, e, uk, ük, átok, étek* elé nem *gy-t* vagy *ly-t* vagy *ny-t* vagy *ty-t* kell tenni, hanem *j-t*. Mint: *mondja, szenteljük, vigasztaljuk, kívánjátok, tartják* stb., nem pedig *mondgya, szentellyük* stb. Ezt a hibás írásmódot egyedül ezeknek az igéknek a kiejtése és az írás ahhoz alkalmazása hozta magával” (Tsétsi 1708/2009: 31).

Az tehát, hogy a magyarok egységes helyesírást követnének, amellyel a lappok is pontosan olvashatnák a magyart, nem volt igaz. Ráadásul maga a katolikus jezsuita Sajnovics sem alkalmazta következetesen a mintául állított protestáns helyesírást. Mindkét nevesített mintája, amelyből nyelvi példákat is átvett, fonetikus helyesírást alkalmazott. A protestáns Szenczi nyelvtana (1610) még a

szóelemző elv magyarországi megjelenése (Geleji 1645) előtt keletkezett, Pereszlényi nyelvtana (1682) pedig éppen a katolikus helyesírás összefoglalója volt. Sajnovics a Pereszlényi- vagy a Szenczi-grammatikából átvett példákban az eredeti, fonetikus helyesírást tartotta meg, nem igazította át őket Tsétsi elvei szerint. Például a Pereszlényi-grammatikából származó *felly*, *adgy* (1770/2021: 177) példák fonetikus helyesírásúak, holott Tsétsi szóelemző elvet érvényesítő ortográfiája épp az ilyen típust szabályozta (lásd fentebb). Hasonlóan a szójegyzékben is, a katolikus helyesírás szerinti *Eredgy* (1770: 51) áll, holott ez a Pápai Páriz-szótár magyar–latin részében még címszövekként is szerepel: *Eredj, i, ito*. Saját példái is a fonetikus írásmódot mutatják: *Üressebb* (1770/2021: 165), vö. Tsétsi (1708/2009: 27): „A milyenséget jelölő határozószavakat *an*-nal vagy *en*-nel írjuk. Mint: ...*erösen*, nem pedig *erössen*”. Mindezek a példák aztán változatlan írásmóddal ismétlődnek a Demonstratio nagyszombati kiadásában is.

A nagyszombati kiadásba (1771/1994: 123) bekerült, Karjelia címeréről írt versének tanúsága szerint maga Sajnovics is a katolikus, kiejtés szerinti helyesírást követte: *forogtattya, villogtattya*. Mindebből úgy tűnik, hogy a példának állított Tsétsi-féle helyesírás szabályai elméleti síkon maradtak, Sajnovics helyesírási tudatossága arra nem terjedt ki (vagy nem tartotta lényegesnek), hogy ezek alapján az átvett példákat átigazítsa, vagy saját szövegében alkalmazza.

4. A gyökelmélet és a nyelvhasonlítás

Tsétsi János szóelemző helyesírásának az volt az alapgondolata, hogy a szóelemeket eredeti alakjukban kell megőrizni. A szóelemző helyesírás előfeltétele viszont a morféma fogalmának megjelenése volt a nyelvészeti gondolkodásban.

A flektáló nyelvtípusra (görög, latin) kidolgozott klasszikus „szó és paradigma” nyelvléirési modellben a vizsgálódások mindig teljes szóalakokra irányultak, nem mentek tovább a szóelemek szintjére, egyszerűen azért, mivel ez a fogalom hiányzott a modelltől. Sem tő-, sem toldalékfogalom nem volt. Mindkét fogalom később, a humanizmus korában elterjedt héber grammatikai hagyomány továbbfejlesztéséből alakult ki Európában. A korai magyar nyelvhasonlításban a radixnak nevezett szótő/gyök fogalma különösen fontos szerepet játszott.

Az európai nyelvészeti gondolkodásba tehát a héber grammatika hozta be a radix fogalmát. A héber nyelvben három mássalhangzós gyökök vannak, ahol a szófajt és a másodlagos kategóriákat a mássalhangzók közé kerülő magánhangzók szabják meg. A latin nyelvű héber grammatikákban a gyök neve *radix* ‘gyökér, származás’ volt. Ezt adaptálva más nyelvek leírásában, így a magyarban is a héber grammatika radixfogalmából alakult ki a szó ragozási alapformájának, illetve a magyarban a szótőnek a fogalma.

A radixnak a praktikus nyelvelírési, helyesírási alkalmazáson túl más szerep is jutott. A magyar grammatikairódalom visszatérő toposza volt, hogy a magyarban a gyökök, a radixok egytagúak. (Ezt bizonyítéknak tekintették arra, hogy az magyar nyelv ősi, és megőrizte ezeket az egyszerű, ősi alakokat.) Tsétsi (1708/2009. 27) említett munkájában bevett dologként ír arról, hogy a magyar szavak gyöke egy szótagos. „A tőszavak (*voces radicales*) a magyaroknál legnagyobb részben egyetlen szótagúak. [...] Így a *tanít*-ban a tő- vagy gyökhangok: *tan*, innen van a *tanáts*.” Tsétsi a magyar nyelvet a héberrel rokonította: „A magyar nyelv egyik európai nyelvvel sem áll rokonságban, hanem az ázsiaiak közül szoros rokonságban van a héberrel” (1708/2009: 19).

Bél Mátyás a *De peregrinitate linguae Hungaricae* című cikkében, ami 1734-ben a Berlieni Akadémia folyóiratában, a *Miscellanea Berolinensia ad incrementum Scientiarum* hasábjain jelent meg, hasonlóan vélekedett. Bél is a magyart a héberrel rokonította, többek közt éppen az egytagú gyökök alapján. Bél (1734) szerint a magyarban mind az igék, mind a névszók gyökei egytagúak: „Azok a magyar névszók, amelyek nem máshonnan származnak, vagy valamilyen módon nem romlottak el, szinte mind egy szótagúak, egészen biztosan születésük természeténél fogva ilyennek kell lenniük: mivel ami a nyelv egyszerűségét jelzi, az egyszersmind annak ősiségét is bizonyítja.” (Komlóssy 2010: 143, Komlóssy Gyöngyi fordítása). „A szótó, amely [az igéknél] többnyire egy szótagú, az egyes szám harmadik személy” (Komlóssy 2010: 145). Bél a cikkhez készült vázlatában ezt kifejezetten a héber őshöz kötötte: „A legtöbb magyar igező jelen idő harmadik személyű. Ezek mind egytagúak, mint amilyenek a hajdani héber gyökök voltak.” (idézi Komlóssy 2008: 89, saját fordításom).

Bél ezt a munkáját, amelyben a magyart a héberrel rokonította, Siegfried Bayer biztatására írta. Bayer korábban arra hívta fel levelezésükben Bél figyelmét, hogy Leibniz szerint a magyar és a finn nyelv és nép többféle érv alapján is rokon, amire ifjabb Olaus Rudbeck is rájött. Bél válaszelevele szerint a közös szavak legfeljebb a hajdani szomszédság következményei lehetnek (Komlóssy 2010: 127).

Bél munkáját aztán Marcus Wöldike használta fel a magyar nyelv rokonságának keresésében. 1746-os, a grönlandi nyelvvel foglalkozó művében, amelyben a grönlandit más nyelvekkel vetette össze, a grönlandi és a magyar nyelv rokonságát többek közt a grönlandi több szótagú, a magyar egytagú gyökeire hivatkozva veti el (1746: 150), és itt a forrásként használt Bél Mátyás grammatikára hivatkozott (részletesen lásd Átányi 1941: 164).

Wöldike munkáját pedig Sajnovics idézi (bár nem tér ki a gyökök vonatkozására). A *Demonstratio*ban is fontos szerepe van a gyökök egytagúságának, ott viszont a magyar és a lapp nyelv közötti rokonság bizonyítékaként jelenik meg: „A legtöbb három szótagú [magyar] igeink a lappoknál két szótagból áll, és ebből

következik, hogy csaknem minden igének a jelen idejű harmadik személye, amely a többi alaknak a gyöke (*radix*), természetből fogva egy szótagú. Ezt pedig a magyar nyelv szelleme joggal követeli saját magának” (1770/2021: 181). E gondolatmenet szerint, ha a lapp ige két szótagos a szótárban, a megfelelő magyar pedig három, akkor a magyarban az eredeti igének már csak a képzett alakja él. Sajnovics úgy számolt, hogy egy szótagot mindkét nyelvben le kell számítani (a latin szótárírási gyakorlatot követve szótári alakként az egyes szám első személyű, személyragos igealak szerepel), így alapalakban az igék a lappban és a magyarban is egytagúak.

A Demonstratio második, nagyszombati kiadásában aztán a lapp mellett egy újabb nyelvvel kapcsolatban is megjelent az egytagú gyökök kérdése. A második kiadásba bekerült Hell levele, amelyben a magyar és a lapp rokonság kérdését egy tágabb keretbe ágyazta, közös ősnyelvüknek pedig a kínait jelölte meg. (Hell a kínai szóhasonlításához egyik forrásként a fentebb említett Siegfried Bayer Museum Sinicum c. munkáját használta.) Hell érvelése szerint a kínai nyelv ősiségét az egytagú gyökök bizonyítják, ez pedig közös vonása a magyarral (1771/1994: 55). Itt érdemes nemcsak a magyar egytagú gyökök toposzára visszagondolnunk, hanem arra is, hogy az egytagúság mindig a nyelv dicső és ősi voltának bizonyítéka is volt, ahogy fentebb Bélnél is láttuk, aki ennek révén héberrel kapcsolta össze a magyart. A második kiadásban egyébként Sajnovics szükségesnek látta egy lábjegyzetben expliciten is elhatárolódní a korábbi magyar–héber rokonítástól: „Nem időzöm el azoknál, akik a magyar nyelvet a héberre próbálták visszavezetni” (1771/1994: 34).

5. Összegzés

A Demonstratio a csillagászati expedíció egyik véletlenül kiemelkedett mellékterve volt. Emiatt az adatgyűjtés után a tényleges feldolgozás: a szakirodalom felkutatása és a mű megírása a visszatérés után, Koppenhágában történt. A mű magyar nyelvteni részének forrásai között Szcenci és Pereszlényi grammatkáját lehet azonosítani. A Demonstratio elméletben a szóelemző protestáns magyar helyesírásra hivatkozott, a gyakorlatban azonban a fonetikus katolikust használta.

Sajnovics a magyar nyelvészeti hagyomány szerint egytagú gyököket tételezett fel a magyarban. A gyökök egytagúsága bizonyítékként fontos szerepet játszott a korai magyar nyelvhasznításban. Kezdetben a héber–magyar rokonításban, Wöldikénél a grönlandi–magyar rokonság cáfolásában, a Demonstratio első kiadásában a magyar–lapp rokonításban, a második kiadásban pedig a lapp mellett a kínai–magyar rokonításban is. A felhasznált források azt is megmutatják, hogy mind a magyar szerzők európai ismertsége, mind a magyar szerzők külföldi irodalmi tájékozottsága igen magas fokú volt.

Irodalom

Aspaas, Per Pippin 2012: *Maximilianus Hell (1720-1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus – A Study of Jesuit Science in Nordic and Central European Contexts*. PhD Dissertation. Tromsø: University of Tromsø. munin.uit.no.

Aspaas, Per Pippin – Kontler, László 2019: *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*. Leiden: Brill Academic Publishers.

Átányi István 1941: Marcus Wöldike magyar–grönlandi nyelvhasználatára 1746-ból. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 152–164.

Bartha Lajos 1983: Sajnovics János, Hell Miksa és a „magyar őstörténet”. *Nyelvtudományi Közlemények* 85: 297–304.

Bayer, Siegfried 1730: *Museum Sinicum*. Petropoli.

Békés Vera 2021: Ugyanaz? Hasonló? Rokon? (Rövid fogalomelemzés történeti-logikai megközelítésben). In: C. Vladár Zsuzsa – Terbe Erika (szerk.), *250 éves a Demonstratio*. Budapest: ELTE, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 30–43.

Bél Mátyás 1734: De peregrinitate linguae Hungaricae. In: *Miscellanea berlinensia ad incrementum scientiarum*. 4-5. kötet. Berlin. 198–226.

Kelemen Ivett 2019: Anders Porsanger jelentése Knud Leem (északi) számi helyesírásáról. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 123–136.

Kelemen Ivett 2021: Sajnovics János szerepe a számi helyesírás történetében. In: C. Vladár Zsuzsa – Terbe Erika (szerk.), *250 éves a Demonstratio*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 56–66.

Komlóssy Gyöngyi 2008: *Bél Mátyás irodalom- és nyelvtörténeti munkái, különös tekintettel Héber–magyar etimológiai szótárára és annak az életműben elfoglalt helyére*. PhD értekezés, Szeged: Szegedi Tudományegyetem. Kézirat.

Komlóssy Gyöngyi 2010: *A különös magyar nyelv*. Budapest: Universitas Kiadó.

Pápai Páriz Ferenc – Bod Péter 1762: *Dictionarium Latino-Hungaricum a Francisco Páriz Pápai*. Tyrnaviae: Typis Academicis Societatis Jesu.

Pápai Páriz Ferenc – Bod Péter 1767: *Dictionarium Latino-Hungaricum a Francisco Páriz Pápai ...Novae huic editioni addita est Lingva Germanica in parte posteriori. Sámuel Sárdi*. Cibinii.

Pereszlényi Pál 1682: *Grammatica Linguae Ungaricae*. Tyrnaviae: Typis Academicis.

- Sajnovics János 1770/2021: *Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, szerk. Szij Enikő. Rubovszky Éva kiadása, Budapest.
- Sajnovics János 1771/1994: *Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, szerk. Szij Enikő. Budapest: ELTE.
- Szenczi Molnár Albert 1610: *Nova Grammatica Ungarica Thomas Villerianus. Hanoviae*.
- Szeverényi, Sándor 2021: Sajnovics, the responsible fieldworker. In: Szeverényi Sándor (ed.), *Uralic studies, languages, and researchers*. Studia uralo-altaica 55. Szeged: University of Szeged. 55–70.
- Tamás Ildikó 2001: A számi irodalmi nyelvek kialakulásáról és fejlődéséről. In: Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Lahdelma, Tuomo (szerk.), *Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére*. Debrecen–Jyväskylä: Debreceni Egyetem. 619–628.
- Tsétsi János 1708/2009: *Observationes Orthographico-grammaticae. Helyesírási-grammatikai megjegyzések*. Ford. C. Vladár Zsuzsa, szerk. Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 230. Budapest.
- C. Vladár Zsuzsa – Markó Alexandra 2021: A szegmentumok bemutatása a régi magyar grammatikákban. *Magyar Nyelv* 117: 38–51, 174–183.
- C. Vladár Zsuzsa 2020: A Demonstratio kutatómódszertanáról. In: C. Vladár Zsuzsa – Terbe Erika (szerk.), *250 éves a Demonstratio*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 125–140.
- Wöldike, Marcus 1746: Betaenkning om det Grønlandske Sprogs Oprindelse og Oliighed med andre Sprog. In: *Skrifter som udi det Kiøbenhavnse Selskab af Laerdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplaeeste*. Koppenhága. 129–156.

Az északi számi lelkész, Anders Porsanger jelentése Sajnovics Jánosról és a magyar helyesírásról

Kelemen Ivett

In 1770, in Copenhagen, János Sajnovics (and Maximilian Hell) on his way home from an astronomical expedition proposed the development of the North Saami spelling according to the Hungarian model. The idea aroused such enthusiasm among the Danish-Norwegian senior supporters (cf. Otto Thott, then president of the Danish Scientific Society) that Sajnovics' proposal was put into practice: The first 42 sheets of the *Lexicon Lapponicum Bipartitum* dictionary by Norwegian linguistics professor Knud Leem, which presumably had already been in print, were transcribed in Hungarian spelling. For this work, he also had a North Saami native speaker assistant, Anders Porsanger. After the joint work, Porsanger sent a 7-page report to the Mission College in Copenhagen on 7 July 1770 commenting on the work with Sajnovics. In this article, I will present the letter's contents, emphasizing the information about Sajnovics, their relationship, their joint work, and Porsanger's opinion on Hungarian orthography.

kulcsszavak: Sajnovics János, Anders Porsanger, északi számi helyesírás, magyar helyesírás, 1770, jelentés

1. Bevezetés

A 18. századi Dán-Norvégiában az északi számi (lapp) nyelv „művelése” a misszionárius tevékenységet folytató dán/norvég papok feladata volt. E munkába az 1700-as évek közepén bekapcsolódott egy művelt, feltörekvő számi származású teológus, Anders Porsanger (1735–1780) is. Az első diplomás számiként számon tartott Porsanger nemcsak a számik között számított kurióznak,¹ hanem a magyar finnugrisztikában is nagy a jelentősége: ő volt Sajnovics János nyelv-mestere 1770-ben, Koppenhágában.

Sajnovics meglehetősen nagyszabású ötlettel állt elő, az akkori magyar helyesírást szerette volna bevezetni az északi számi nyelvre. Az elképzelés igen nagy támogatottságot kapott, ezért felkérték Porsangert, hogy északi számi anyanyelvi tudásával segítse Sajnovics Jánost annak ortográfiai reformjában, a Knud Leem számi nyelvprofesszor által írt (s már nyomtatás alatt lévő) háromnyelvű, északi számi–dán–latin szótára, a *Lexicon Lapponicum Bipartitum*² magyar helyesírással való átírásában. A közös munkát követően 1770 nyarán a koppenhágai Missziós Kollégium felkérte Porsangert, hogy véleményezze Sajnovics elképzelését. Porsanger válaszul egy hétoldalas levelet küldött a Kollégium részére. Tanulmányomban ezt a magyar nyelvtudomány számára még ismeretlen levelet ismertetem, különös hangsúlyt fektetve arra, hogy a levélből milyen információk szűrhetők le – Porsanger szemszögéből – Sajnovicsról, a közös munkáról és magáról az ortográfiáról.

2. Anders Porsanger munkásságáról

Az akkor 17 éves Porsanger 1752-ben érkezett Trondheimbe, hogy nyelvmesterként dolgozzon a neves norvég nyelvészprofesszor, Knud Leem (1697–1774) mellett, aki ekkor a *Seminarium Lapponicum* nevű, számi nyelvet oktató intézmény vezetője volt. Mindeközben beiratkozott a Trondheimi Katedrális (Latin) Iskola második osztályába is, ahol rendkívül jól tanult, számos ösztöndíjban részesült.

Porsanger trondheimi tanulmányai végeztével 1758-ban a Koppenhágai Egyetemre ment teológiát tanulni, ahol 1761-ben első számiként diplomázott. A végzés után Johan Ernst Gunnerus (1758–1773) püspöktől Varangerbe kapott misszionáriusi megbízást. 1761 karácsonyán Kelet-Finnmarkenbe tartva a kedve-

¹ A következő számi diplomaszerezéséig több mint száz évet kellett várni.

² Leem 1748-tól kezdett el dolgozni a szótár kéziratán. 1768-ban megkezdődött a szótár nyomtatása, amit aztán 1770-ben a helyesírási kérdés miatt felfüggesztettek, és csak 1781-ben, jócskán Leem halála (1774) után nyomtattak ki teljesen. A szótár végül a misszionárius Gerhard Sandberg szerkesztésében, egy reverz (dán–latin–északi számi) egységgel kibővítve jelent meg. A szótárról részletesen l. Kelemen 2018.

zötlen időjárás miatt meg kellett szakítania útját Trondheimben, és több mint fél évig itt is maradt. 1762 áprilisában a trondheimi katedrálisban szentelték pappá, s még ugyanebben az évben folytatta útját Varangerbe. Gunnerus püspök szándéka az volt, hogy Trondheimben tartsa Porsangert, elsősorban azért, hogy segítse a korosodó Leemet a *Lexicon Lapponicum Bipartitum* szerkesztésében. A Szemináriumban ugyancsak számítottak volna rá adjunktusként, csakhogy ezért a pozícióért akkor nem járt fizetés, így Gunnerus kénytelen volt továbbengedni útjára Porsangert észak felé. Porsanger 1762 szeptemberében érkezett Varangerbe (Martinussen 1992: 18–19).

Varangeri tartózkodása alatt Gunnerus püspök (és Knud Leem) Porsanger foglalkoztatása – elsősorban finansziális – akadályainak elhárításán dolgozott. A megoldás az lett, hogy 1764-ben a Trondheimi Kórház papjává és a Seminarium Lapponicum adjunktusává nevezték ki. Porsanger teljes állásban dolgozott kórházi papként, miközben adjunktusi fizetését a Missziós Kollégium állta. Ugyanebben az évben feleségül vette Anna Catharina Hagerupot (?–1780), akivel – a két fizetés ellenére is – igen szerény körülmények között éltek. Leem már alig tanított a Szemináriumban, és a szótár írásából is csak csekély részt vállalt (Martinussen 1992: 20–21). Minden feladat Porsangerre hárult tehát, s a megélhetése miatt külön munkákat is vállalnia kellett, a szótárszerkesztés így akadozott. Leem és Porsanger között a közös munka kezdeteitől jelen lévő feszültség az idő előrehaladtával egyre inkább nőtt. Kettejük konfliktusa aztán 1769–70-ben tetőzött, amikor is a Kollégium Koppenhágába hívatta Porsangert, hogy véleményezze a Sajnovics János által tett javaslatot: használják-e inkább a magyar helyesírást a már nyomdában lévő Leem-féle szótárban?

Porsanger az előrelépés, elismertség kivívásának lehetőségét érezte a Sajnovicssal közös koppenhágai munkában, ám annak pontosan az ellenkezője valósult meg. Joggal hihette karrierje fellendülését, ugyanis koppenhágai tartózkodása alatt ígéretet kapott egy magasabb pozíció, a Trondheimi Székesegyház állandó lelkészi pozíciójának betöltésére. 1771-ben meg is üresedett a hely, amelyet Porsanger hivatalosan is megpályázott ugyan, de nem kapott meg (ekkor ugyanis már tudatosan, felsőbb utasításra igyekeztek eltávolítani egyházi és tudományos pozícióiból), így 1772-ben Vadsø plébánosa lett, majd 1777-től újra Kelet-Finnmarkenben látott el misszionáriusi feladatokat.

1780-ban Porsanger a jobb munka és fizetés reményében családjával Koppenhágába utazott, ám dél felé haladva Risørnél hajójuk zátonyra futott, s az egész család odaveszett. Porsanger ekkor mindössze 45 éves volt (Hanssen 1986: 126).

3. Sajnovics János és Porsanger közös munkája

Sajnovics János és Hell Miksa egy csillagászati expedíció, a Vénusz-átvonulás megfigyelésén vett részt Vardø szigetén (1768–1769), ahol a számi nyelvet is tanulmányozták (Maticsák – Kelemen 2021: 399–409). Ehhez a munkához Leem grammatikáját,³ illetve a Nomenclator⁴ szójegyzékét kapta segítségül Sajnovics, aki csak nagy nehézségek árán tudta használni őket a helyesírás „furcsasága”, illetve a dán nyelvismeret hiánya miatt. Hallva azonban az élőnyelvi számít, arra a következtetésre jutott, hogy a magyar helyesírás – már csak rokonsága miatt is – alkalmasabb volna a számi nyelv leírására. Ezt az elképzelést meg is osztották támogatójukkal, Otto Thott-tal,⁵ a Királyi Tudományos Akadémia akkori elnökével, aki lelkesen fogadta az ötletet.⁶ Thott kérésére Gunnerus püspök Porsangert jelölte ki Sajnovics segítőjévé (Solbakk 1998: 13–14).

Porsanger hamar megismerkedett a magyar helyesírással, és Sajnovicssal neki is láttak 1770-ben a Leem-szótár magyar helyesírással történő átírásának.⁷ Sajnovics beszámolója alapján egész napokat töltöttek el a közös munkával, hogy az új szótár mielőbb nyomdába kerülhessen. Porsanger felolvasta számiul a szavakat, Sajnovics pedig magyarul lejegyezte azokat. Ezt követően betűrendbe szedték a gyűjteményt, illetve – Hell javaslatára és Thott jóváhagyásával – a számi szavak mellé az azonos jelentésű magyar szavakat is feljegyezték (Dem. 44). Sajnovics a naplójában rögzítette, hogy 1770. május 15-én már elkészültek a kézirattal, és át is adták azt Thott grófnak.⁸

³ *En lappisk Grammatica efter den Dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden: samt et Register over de udi samme Grammatica anførte Observationers Indhold, hvorhos er føyet et Blad af den berømmelige Historie-Skriveres Hr. Baron Ludvig Holbergs Kirke-Historie oversat i det Lappiske Tungemaal med en Analyse over hvert Ord.*

⁴ *En Lappisk Nomenclator efter den Dialect, som bruges af Fjeld-Lapperne i Porsanger-Fjorden.*

⁵ Dán gróf és államférfi. Sajnovicsék idejében számos pozíciót töltött be, pl. a Titkos Tanács tagja, a Dán Kancellária főkancellárja volt.

⁶ „[Thott] elhatározta, a lapp könyvekben a LEEM-féle helyesírás helyett, amely ingatag, erőtlén és mint afféle gyerekcipőben járó dolog, bizonytalankodó, vezessék be a szilárd, erős és több évszázad alatt ragyogóan kiművelt magyar helyesírást” (Dem. 43).

⁷ A Porsangerrel közös munkáról a *Demonstratio* második, nagyszombati kiadásának IV. fejezetében olvashatunk részletesen, ez hiányzik az eredeti, kopenhágai kiadásból (Dem. 38–45).

⁸ Ekkorra a *Lexicon*-ból 42 ívet nyomtattak ki, de pontos adataink egyelőre nincsenek arról, hogy ezekkel a nyomtatott példányokkal vagy esetleg magával Leem kéziratával dolgoztak-e Sajnovicsék. Az, hogy pontosan mit és hány oldalt írtak át a *Lexicon*-ból, további vizsgálatokat igényel.

4. Porsanger levele: A lapp helyesírás magyart követő átalakításáról⁹

1770. július 7-ei keltezéssel Porsanger hétoldalas levelet küldött a Missziós Kollégiumnak, amelyben a Sajnovicssal közös munkáról értekezik. A levél másolatban maradt fenn, melyet az Oslói Egyetemen őriznek. Bente Martinussen 1992-ben Anders Porsanger munkásságát bemutató nagyobb lélegzetű tanulmányában¹⁰ is közzétette az említett levelet, így munkám során az ő tanulmányának oldal-számaira hivatkozom.¹¹

A levél alapvetően két nagyobb egységre osztható: az előzmények, a körülmények bemutatására, ill. a konkrét helyesírási változtatások leírására. Jelen tanulmányban az előbbire fókuszálok.

4.1. Előzmények, körülmények

Porsanger levelét a helyesírás változtatásának szükségességével nyitja. Azonnal meg is ragadja a lehetőséget, hogy felhívja a Missziós Kollégium figyelmét arra, hogy misszionáriusi éve alatt¹² neki magának is le kellett jegyeznie a prédikációit. Ehhez egy saját írásmódot dolgozott ki, s ha lehetősége lenne rá, szívesen bemutatná ezt az írásrendszert is.¹³ Annak okaként, hogy ezt nem tette közzé nyilvánosan, a Leem iránt érzett tiszteletét jelöli meg. Nem tudni pontosan, mennyire „kötelezően” udvarias vagy őszinte Porsanger, de az bizonyos, hogy amikor a levélben Leemről esik szó, mindig nagyon tiszteletteljesen és elismerően szól az öreg professzorról, annak ellenére, hogy igen feszült volt köztük a viszony.¹⁴

⁹ Eredeti címe: *Betænking om den lappiske Orthographies Forandring efter den Ungarske*. A levél fordítását Veress Dávid lektorálta, akinek segítségét ezúttal is köszönöm.

¹⁰ Martinussen 1992: 15–59. A levél a tanulmány 52–59. oldalain olvasható.

¹¹ Munkámban többször idézek szó szerint Porsanger leveléből, minél nagyobb betekintést biztosítva ezáltal a levél stílusába, nyelvezetébe.

¹² Porsanger levelében azt írja: „...kilenc évvel ezelőtt minsszionáriusként szolgáltam”. Vagyis a misszionáriusi tevékenységét a megbízásától (1761) számolta, mivel – mint a fenti adatokból is látható – ténylegesen csak 1762-ben kezdte meg misszionáriusi munkáját Varangerben.

¹³ Ez meg is történhetett, ugyanis Gunnerus püspök 1771. április 22-ei, a Hagerup megyei biztoshoz intézett levelében azt írja: Gerhard Sandberg vizsgálja meg, hogy a három (Leem-, Sajnovics-, Porsanger-féle) lehetséges írásmód közül melyik volna a leginkább alkalmas az északi számi porsangeri dialektusának lejegyzésére (Dahl 1906: 54).

¹⁴ „Leginkább azonban a lelkiismeretfurdalás hátráltatott, hogy munkámmal megbánthatok olyat, akinek így is épp elég megküzdénivalója akad öregkora számosabb, nemesebb bajaival, és akinek porát – ha ő maga nem lesz többé – változatlanul tisztelni fogom” (Martinussen 1992: 52).

Porsanger isteni elrendeléseként úgy tartja, hogy semmi nem rögtön a legtökéletesebb formában teremődik meg, hanem folyamatos fejlődés révén jut el a tökéletesség állapotába, s nincs ez másként a számi helyesírással kapcsolatban sem. Érkezett ugyanis egy magyar ember,¹⁵ aki eredetileg más céllal utazott Finnmarkenbe,¹⁶ de hallva a számik beszédét, azok szavait, „nem egyet egészen vagy majdhogynem magyarnak talál”, s „ahogyan a két nyelv között, úgy a két nép között is rokonságnak kell fennállnia...” (Martinussen 1992: 52).

Koppenhágában aztán Sajnovics gondolatait rendezve, a Királyi Tudományos Társaság előtt előadva¹⁷ azt, „az elmélkedők e tanult gyűlése azokat elismerésre és nyomtatás általi közzétételre méltónak találja”¹⁸ (Martinussen 1992: 52).

Később királyi utasításra¹⁹ Porsanger Koppenhágába utazott, és nagy örömmel vállalta, hogy a helyesírás módosításának kivitelezésében részt vegyen, melyet újabb személyes tapasztalással erősített meg: azért nem jelentetett meg addig semmit számi nyelven, mert nem akarta Leem helyesírását használni. Emiatt felröppent Trondheimben az a szóbeszéd, hogy Porsanger nem is ismeri az anyanyelvét.²⁰ Valójában viszont azért nem használta Leem helyesírását, mert felismerte annak hiányosságait.

Az újítás iránti lelkesedés ellenére azonban a magyar mintával szemben meglehetősen erős szkepticizmust fogalmazott meg Porsanger. Szemben Sajnovics leírásával, miszerint Porsanger is nagyon lelkes volt és gyorsan megismerkedett a magyar helyesírással,²¹ a levélből kicsit árnyaltabb kép körvonalazódik: „Abban azonban, hogy a változtatásnak épp a magyar írásmódnak megfelelően kellene történnie, bevallom, nemcsak kételkedtem, hanem egyenesen nem hittem” (Marti-

¹⁵ Csak egyetlen magyart említ, ez kétségtelenül Sajnovics János. Hellel egyértelműen találkozott, sőt beszélgettek is (l. a levélben később), de Hell bármennyire is a saját érdemeit próbálta kidomborítani, erősíteni azzal, hogy magát tartotta a helyesírási reform ötletgazdájának (l. Dem. 43–44), Porsanger leveléből is úgy tűnik, a helyesíráshoz kapcsolódó munkálatokban csakis Sajnovics vett ténylegesen részt.

¹⁶ Az 1769-es Vénusz átvonulás megfigyelése volt Hell Miksa és Sajnovics expedíciójának eredeti célja.

¹⁷ Sajnovics három alkalommal (1770. január 19., január 26., február 9.) ismertette a nyelvrokossággal kapcsolatos észrevételeit, melyet aztán a *Demonstratio*-ban összegzett.

¹⁸ A Demonstratiót már 1770-ben, Sajnovics koppenhágai tartózkodása alatt kinyomtatták.

¹⁹ A leírások alapján úgy tudni, Otto Thott gróf volt az, akinek felkérésére Gunnerus püspök Koppenhágába küldte Porsangert. A királyi parancs vélhetően csupán a király nevében, de szintén Thotték kezdeményezésére adott utasítás lehetett.

²⁰ „...hogy atyáim nyelvénem grammatikáját egyáltalán nem értem” (Martinussen 1992: 53).

²¹ „A ferasztó út emlékét rögtön elsöpörte a legőszintébb szemmel látható öröm, amely eltöltötte [Porsangert], megértvén, milyen közeli rokonság van az ő lapp népe és a magyarok közt...” (Dem. 43).

nussen 1992: 53). Ennek a távolságtartásnak okaként két dolgot jelölt meg Porsanger: a téma újszerűsége (a nyelvrokonság kérdése) és a jezsuita renddel szemben érzett ellenérzete is lassította a közös munkát.²² Szó szerint, fizikálisan is távolságot tartott a páterektől: „Ezért is nem bocsátkoztam semmiféle elmélyült beszélgetésbe, még kevésbé tényleges tanácskozásba a szerzetes urakkal, hanem előtte csendes nyugalomban, a tőlem telhető legalaposabb módon átolvastam néhányszor Sajnovics Úr értekezését...”²³ (Martinussen 1992: 53–54).

Miután Porsanger a *Demonstratiót* olvasva megbizonyosodott a két nyelv rokonságáról, már ő is úgy nyilatkozott, hogy „...amennyiben elkerülhetetlen ortográfiánk megváltoztatása, úgy a magyar nyelvet, nővérét követve kell feldíszíteni, mintsem mást,²⁴ mellyel semmi hasonlóságot nem mutat”. Érdekes nyelvtörténeti fejtegetésbe kezd ekkor Porsanger. Elmagyarázza ugyanis, hogy miért nem szolgál megfelelő helyesírási mintaként a szomszédos finn nyelv, annak ellenére, hogy szintén rokon nyelv.

„Több rokon szó van ugyan benne, azonban természetes betűit vagy hangjait, nevezetesen az erősebb szibilánsokat és az *lj*, *nj* likvidákat, egyszerűen elvetették, kétségtelenül azért, mert először egy svéd²⁵ kezébe került, aki részben kellő ismeretek hiányában, részben kényszerűségből inkább a maga svéd kiejtése, mintsem az akkori nyelv természete szerint alakította ki az ortográfiát. Ebből aztán törvény lett. Sietve tettek valamit az Ügyben. Kiadtak és közzétettek számos írást. Az ifjak betűzték, olvasták, megtanulták azokat, aztán amikor a régi nemzetség meghalt, az újnak már egészen más nyelve lett” (Martinussen 1992: 54).

Porsanger úgy véli, a magyarra ezzel szemben a fordított irány jellemző: számos szó kiveszett ugyan a magyarból, de ősi hangjai megmaradtak.²⁶

Innentől kezdődik a levél helyesírást érintő része: Porsanger többször is megjegyzi levelében, hogy csakis olyan változtatási javaslatokra bólintott rá, melyeket ő maga is hasznosnak ítélt, és a külvilág előtt is meg tudott védeni. Minden mást, mely nem segítette a „természetes kiejtést”, nem támogatott. Ebből a leírásból, és a későbbiekből is úgy tűnik, hogy egyenlő félként, kollégaként

²² „A szerző rendjéhez általában társított jelleg okán (ily erővel bír az előítélet még a tiszta emberfőkben is), hosszú ideig képtelen voltam elhinni, amit szemem látott és értelmem belátott: a nyelvek hasonlóságát és egymásnak való megfelelését” (Martinussen 1992: 53).

²³ Porsanger tehát olvasta az 1770-ben Koppenhágában nyomtatott *Demonstratiót*.

²⁴ Itt Porsanger a dán nyelvre gondolhat, mivel Leem a dán nyelv betűkészségét használva alkotta meg számi helyesírását.

²⁵ Minden bizonnyal Michael Agricólára (1510–1557), a finn irodalmi nyelv megteremtőjére gondolt Porsanger.

²⁶ Ez az állítása nyilván nem volt helytálló.

kezelték egymást Sajnoviccsal, és nem volt „alárendelt segéd”, mint ahogy Leem mellett érezhette magát.²⁷ Ezt igazolandó leírja, hogy – Leemmel ellentétben – Sajnovics mindig elfogadta indoklását, még akkor is, ha „...ezáltal némileg módosult az ő *Tabula elenchicája*”.²⁸ Feltételezhetjük tehát, hogy a Demonstrációban található transzkripciók elvek (vö. Dem. 47–48) nem mindegyikével tudott azonosulni Porsanger (l. pl. a *z*, *o*, *u* jelölése), vagyis olyan szavak is találhatók az *Elenchusban*, melyek Sajnovics „nem megfelelő” átírása révén kerülhettek csak oda.²⁹ Porsanger fontosnak tartja azonban megjegyezni, hogy mindez mit sem von le Sajnovics érdemeiből, a Demonstratio jelentőségéből (Martinussen 1992: 54).

4.2. A helyesírási kérdések³⁰

Mivel évekig együtt dolgozott Leemmel, jól ismerte annak helyesírását, anyanyelvi beszélőként viszont gyengeségeit is látta. Vélhetően a témában való jártassága, illetve anyanyelvi kompetenciája miatt³¹ kérte fel többször is a koppenhágai Missziós Kollégium, hogy referáljon az északi számi helyesírás helyzetéről. Porsangernek nem ez a levele az első megszólalása a számi helyesírásról. Néhány évvel korábban, 1767-ben szintén a Missziós Kollégium felkérésére már írt kritikát Leem helyesírási rendszeréről (akkor a svédországi számik helyesírását kellett elbírálnia).

²⁷ Ugyanez érezhető Sajnovics Porsangerről szóló leírásában is: egyértelműen elismerte számi kollégája kompetenciáit, nem csupán egy adatközlő számiként tekintett rá. „Minden nehézség nélkül eleget tett a gróf úr őexcellenciája első számú utasításának, hogy tudniillik tanulja meg a magyar helyesírás törvényeit, hiszen könnyedén elsajátította a mi írásrendszerünket ez a tudós férfiú, aki a tehetséges lappok fényes dicsőségére anyanyelvén kívül dánul, németül, latinul, görögül és héberül is tudott.” (Dem. 43).

²⁸ Porsanger minden bizonnyal a *Demonstratio* VIII. fejezetében szereplő listára (Elenchus) gondolt, melyben Sajnovics bemutatja az általa „közösnek” vélt 150 számi és magyar szót.

²⁹ Erre a lehetséges „túlkapásra” hívja fel a figyelmet Munkácsi Bernát is: „Át is ír minden Leem-féle lapp szót magyar helyesírással; de itt nem jár el kellő következetességgel, hanem hol a nagyobb hasonlóság érdeke kívánja, kisebb nagyobb változtatásokra merészkedik” (Munkácsi 1882: 347).

³⁰ A helyesírási kérdéseket külön tanulmányban ismertettem részletesen, itt csak vázlatos áttekintést adok a Porsanger által említett változtatásokról (l. Kelemen 2019).

³¹ Sőt, egy ideig Leem utódjaként hivatkoztak rá (l. Gunerrus püspök Johan Fickenhaagennek írt levelében: „Feltételezem, hogy a magasságos Kollégium szándéka, hogy Porsanger Úr legyen Leem Professzor utódja a Szeminárium lektoraként” (Dahl 1906: 36).

4.2.1. A magánhangzók jelölése

a) Az *a* ~ *á* fonémák megkülönböztetése³²

Porsanger már a helyesíráshoz kapcsolódó az 1767-es levelében is igen nagy hangsúlyt fektetett az *a* ~ *á* fonémák között különbségekre és azok jelölésére. Erre 1770-es levelében utalást is tett.³³ Porsanger minimálpárok segítségével mutatott rá a Leem-féle helyesírás idevágó következtetlenségére, arra, hogy Leem ezt a két hangot írásban nem különíti el. A magyar *a* és *á* jelölés ezzel szemben tökéletesen alkalmas a számiban is használatos hangok megkülönböztetésére, így az olyan szavak esetén, melyek Leemnél alakilag teljesen egyformák voltak (pl. *Galgam*), s így nem tükrözték a kiejtést, az új helyesírással már kiválóan jelölhetővé vált a kiejtésbeli különbség: *Galgam*³⁴ és *Gálgám*.³⁵

b) A diftongusok egyszerűsítése

A diftongusok átalakításáról röviden, példa nélkül ír Porsanger: „Minden szükséges diftongust [...] ékezetes betűvé alakítottunk” (Martinussen 1992: 55). Porsanger az említett változtatásokat mutatta be levelében:³⁶

Leem		Sajnovics	Példa
<i>æ</i>	>	<i>é</i>	<i>aille</i> > <i>éle</i> 'élő'
<i>aaa/aaae</i>	>	<i>ó</i>	<i>zhioaarve</i> > <i>tsórve</i> 'szarv' ³⁷
<i>uo</i>	>	<i>ú</i>	<i>luokko</i> > <i>lúko</i> 'lyuk'

³² A helyesírás és a magánhangzórendszer kapcsolata az északi számiban meglehetősen bonyolult. Különösen igaz ez az *a* és *á* fonéma esetén. A magánhangzó hosszúsága alapvetően jelöletlen, kivéve az *a* és *á* esetén, vagyis az *a* = /a/ (pl. *mannu* [mannu] 'menés, mozgás'), míg az *á* = /aa/ (pl. *mánnu* [maannu] 'hold'). Ez viszont csak az északi számi keleti nyelvjárásaira igaz, míg a nyugati nyelvjárásokban (ide tartozik a porsangeri nyelvjárás is, melyre Leem is kidolgozta saját helyesírási rendszerét) nem kvantitatív, hanem kvalitatív különbség áll fenn az *a* és az *á* között (vö. Kelemen 2019: 132). Ezek miatt igen nehéz megítélni Sajnovics (és Porsanger) ez irányú helyesírási javaslatainak alkalmazhatóságát, jogosságát.

³³ „Azt bizonyítani, hogy e megkülönböztetésre nem Sajnovics tanított meg, három évvel ezelőtt nyílt alkalom, amikor írásban ismertettem az Északi Missziós Collegiummal gondolataimat. Korábban az előbbi görög *a*-val jelöltem” (Martinussen 1992: 55).

³⁴ Mai *galggan* (< *galgat* 'kell, szabad').

³⁵ Mai *gálggan* (< *gálgat* 'megold, tisztáz').

³⁶ A példák nem szerepelnek a levélben, azokat a nagyszombati *Demonstratio Elenchusából* (61–78) gyűjtöttem.

³⁷ A *ts* itt *cs* /tʃ/ hangértékű.

c) Az *i* betű hangértékei

„A lappban az *i*-nek kétféle ejtése van: az egyik rövidebb és lágyabb, a másik hosszabb és élesebb. Utóbbira korábban az *y*-t használtam: de amikor Sajnovics Úr tájékoztatott, hogy az ő nyelvükben ezt *í*-vel jelölik, egyet kellett értenem vele. Ha ezt elfogadjuk, nem okoz nehézséget, hogy a mi *gi*, *lj*, *nj*-ünk (tkp. *gi*, *li*, *ni*) helyébe az ő *gy*, *ly*, *ny*-jük kerüljön, hiszen a magyar ajkak hangjai épp olyanok, akár a lappokéi, és egyébként sincs szükségünk *y*-ra” – írja jelentésében Porsanger.

Porsanger azt is megjegyzi, hogy az *i* hang inkább az őt követő magánhangzóval, semmint az előtte álló mássalhangzóval „olvad össze”: így *diedám* és nem *djedam*,³⁸ *fieram* és nem *fjeram*,³⁹ ahogy az Leem szótárában megjelenik (Martinussen 1992: 56).⁴⁰

4.2.2. A mássalhangzókat érintő változások

„A magyar *S* épp úgy hangzik, mint az a hang, melyet Leem Úr *Sh*, *Shj*-vel jelölt, ezért előbbi tettem az utóbbi helyébe, és következőleg az ő *SZ*-ük váltotta fel a mi *S*-ünket, mert mindkettő ugyanúgy hangzik. A magyar *TS* Leem Úr *Zh*, *Zhj*-vel jelölt hangjával azonos, így annak került a helyébe” (Martinussen 1992: 56).

Porsanger három konkrét esetet említ a hangjelöléseket illetően, amikor nem tudta elfogadni Sajnovics javaslatait (Martinussen 1992: 56):

„A magyarok *Z*-je a leglágyabb *Sz*-ük, a miénk azonban valamelyest lágyabb, mint az ő *Ts*-ük, ezért nem vettem át, hanem meghagytam a mi kiejtésünknek megfelelőt.

A szókezdő *K*, *T*, *P* hangokat Sajnovics Úr gyakran hallani vélte a kiejtésében; de ahol a fülem vagy belátásom nem egyezett az övével, ott semmit sem fogadtam el vakon.

Ugyanígy az *O*-t és *U*-t sem fogadtam el. Ezeket Sajnovics Úr kezdettől fogva használta a Vállalkozásunkban, én azonban helyettük mindig *oj*-t és *uj*-t írok”.

4.2.3. Speciális számi hangtani jelenségek

Porsanger a helyesírást érintő kérdések záró soraiban két, a számi nyelv sajátos hangtani jelenségére hívja fel a figyelmet. Ezek elsősorban Leem helyesírási rendszerének kritikájaként jelennek meg.

³⁸ Mai *diedán* (< *diehtit* 'tud').

³⁹ Mai *fieran* (< *fierrat* 'gurul, borul').

⁴⁰ Leem tulajdonképpen a kiejtés alapján írta le ezeket a szavakat, hiszen ha az északi számiban az *i* egy másik magánhangzót követ, akkor azt [j] mássalhangzóként ejtjük: pl. *láibi* [lajpi] 'kenyér'.

a) Fokváltakozás

Jóllehet a helyesírási reform legfontosabb lépése érezhetően az egyszerűsítés volt, Porsanger felhívja a figyelmet, hogy ezt nem minden esetben lehetett automatikusan véghezvinni. A *balkka*, *dalkke*, *gardde*⁴¹ szavak esetén elegendőnek tűnhet *balka*, *dalke*, *garde* formákat írni. Így azonban nem lehetne különbséget tenni a nominativus és a genitivus között,⁴² jóllehet ezt a kiejtés megköveteli. Porsanger anyanyelvi beszélőként kiválóan ismerte a fokváltakozás⁴³ jelenségét is, amelyről Sajnovics vélhetően egyáltalán nem vett tudomást. Porsanger példái alapján jól látható, hogy az igeragozásban is pontosan tudta a fokváltakozás működési szabályát: míg Leem *Addam* és *Shjaddam* alakokat ad meg egyes szám első személyben, addig Porsangerék *adam*⁴⁴ és *sadam*⁴⁵ formákra javítják azokat, „mindaddig, amíg a kiejtés újra meg nem követeli a mássalhangzó megkettőzését, mint az indicativus praesens singularis harmadik személyben: *addá* és *saddá*”⁴⁶ (Martinussen 1992: 56–57).

b) Monoftongizáció

Az északi számi monoftongizáció akkor valósul meg, ha a diftongust tartalmazó szótagot követő hangsúlytalan szótagban ragozáskor magánhangzó-változás történik.⁴⁷ A monoftongizáció során a diftongus első eleme megmarad, de időtartama megnő, hosszú magánhangzó lesz:⁴⁸ *guolg* ~ *gullgii* 'szőr' [IllSg]⁴⁹

⁴¹ Mai *dálki* 'időjárás', *báلكá* 'fizetés', *gárdi* 'rénszarvas'.

⁴² Az északi számiiban az accusativus/genitivus esetnek nincs külön ragmorfémája, hanem a fokváltakozott, gyenge fok jelöli az adott eseteket. (A két eset nyelvtörténeti okok miatt alakilag egybeesik, ezért együtt vizsgálándó.)

⁴³ A fokváltakozás egy olyan speciális morfológiai jelenség, mely során a hangsúlyos és hangsúlytalan tövek váltakozása a tövégi mássalhangzók mennyiségi és/vagy minőségbeli változását eredményezi. Ez a változás végbemehet az első és második szótagban, de akár a harmadik, negyedik, ötödik, hatodik szótagban is. A fokváltakozásban rövid mássalhangzók, gemináták, illetve mássalhangzó-kapcsolatok is részt vesznek.

⁴⁴ Mai *attán* (< *addit* 'ad').

⁴⁵ Mai *sattan* (< *šaddat* 'történik, előfordul; lesz, válik; nő, növekszik').

⁴⁶ Az északi számi igeragozás során egyes számban az első és második személy gyenge fokban, míg a harmadik személy erős fokban áll.

⁴⁷ A monoftongizáció lehetséges formái: *oa* > *o* (*goarrut* 'varrni' > *gorro* [VxDu1Prs]); *ie* > *i* (*giehta* 'kéz' > *gihtii* [IllSg]); *uo* > *u* (*vuolgit* 'elindul' > *vulge* [VxDu1Prs]); *ea* > *a* (*geassit* 'húz' > *gesii* [VxSg3Prt]).

⁴⁸ Az északi számi megkülönbözteti a rövid és hosszú magánhangzó oppozícióját, de a jelenlegi helyesírási gyakorlat szerint ez írásban jelöletlen.

⁴⁹ Mai *guolga* ~ *gulgii*.

Porsanger levelében úgy véli, Leem erre a jelenségre sem volt tekintettel a *Lexiconba* felvett szavak lejegyzése során.

A helyesírási egység lezárásaként Porsanger kitér a *Lexicon Lapponicum Bipartitum* szóanyagának kritikájára is. A szótár munkálatai során ugyanis többször javasolta Leemnek, hogy a *Lexicon* szóanyagát a számik hétköznapi szókincséből kellett volna áttemelni és nem a Bibliából, legalábbis mindaddig, amíg el nem készül egy komolyabb északi számi Biblia-fordítás. A csalódottság hangján zárja gondolatát: „De mint minden másban, ebben sem hajlott a szavamra” (Martinussen 1992: 57). Ebből a mondatból is jól érezhető, hogy Leem elzárkózott az újító gondolatoktól, így nem kérdés, hogy a magyar helyesírási minta követését is elutasíthatta.

*

Porsanger végső következtetése tehát az, hogy a rokon magyar nyelv helyesírását példaként véve van szükség a számi helyesírás megváltoztatására: „Úgy hiszem, a régi ortográfia megváltoztatásának esedékességét senki sem fogja kétségbe vonni, aki legalább Sajnovics Úr értekezésének 17. oldaltól kezdődő IV. szakaszát elolvasta. További bizonyíték nem is kell”⁵⁰ (Martinussen 1992: 58).

Porsanger levele végén gondol a kétkedőkre is, amikor kifejti, hogy minden bizonnyal fel fog merülni a kérdés: nem fogja-e összezavarni az új helyesírás a számikat, akik már megtanulták Leem helyesírását? Porsanger úgy véli, már azért sem jogos ez a felvetés, mivel: 1) még mindig kevés számi nyelvű könyv áll rendelkezésre; 2) a többség ezeket sem tudja olvasni; 3) akik már megtanulták a bonyolultabb Leem-féle helyesírást, azoknak nem okoz nehézséget az egyszerűbb elsajátítása sem. Mind a helyesírást oktató tanárok, mind pedig a gyermekek is könnyedén el fogják tudni sajátítani az új, egyszerűbb ortográfiát.

E gondolathoz kapcsolódik a levél utóirata, amelyben két feladatot jelöl ki Porsanger, egy magyar helyesírással írt grammatikai összefoglalóra, illetve egy ábécéskönyv nyomtatására volna szükség, melyben a gyerekek tanulásának megsegítésére a betűk mellé a kiejtést is rögzíteni kellene, különösen a kétjegyű mássalhangzók esetén: *ly Elj, ny Enj, ts Tse, Sz, Esj* stb.

A levelet követően még évekig állt az északi számi helyesírás, és ezzel együtt Leem *Lexiconjának* ügye. A szótár végül – miután a magyar helyesírás támogatók nélkül maradt – Leem helyesírásával jelent meg 1781-ben.

⁵⁰ Ebben a fejezetben történik a Leem-féle és a magyar helyesírás összevetése.

5. Összegzés

A magyar helyesíráshoz kapcsolódó szkepticizmust és a jezsuitákkal szemben érzett ellenérzést követően a magyar jezsuita szerzetes és a számi teológus munkakapcsolata barátsággá avanszált. Ám ez a baráti kapcsolat sem ingatta meg Porsangert abban, hogy a helyesírási javaslatok közül csakis arra bólintson rá, melyeket ténylegesen használhatónak ítélt.⁵¹ A levél alapján egyértelmű, hogy Porsanger nemcsak a magyar helyesírás bírálatára és Leem kritikájára fókuszált, hanem saját érdemeinek, eredményeinek felvillantására is törekedett. Porsanger és Sajnovics a közös tisztelet és elismerés nyelvén szólnak egymásról, a közös munkáról, mely egy magasabbra célzó, az északi számi írott nyelv fejlesztését volt hivatott szolgálni. Porsanger mindeközben joggal várhatta az „Üggyel” kapcsolatban tudományos karrierje fellendülését, amely végül nem valósult meg).

Jóllehet a későbbi korok nagy nyelvészei is megkérdőjelezték⁵² a magyar helyesírás bevezetését, a körülményeket figyelembe véve mégis azt mondhatjuk, hogy ez egy komoly, a felső körökből érkező támogatást élvező ötlet volt, amely igen érdekes színfoltja az északi számi ortográfia történetének.

Irodalom

Bergsland, Knut 1974: Sajnovics János és Hell Miksa norvégiai vonatkozásai. In: Gulya János – Szatmári István (szerk.), *Sajnovics János. Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozium. (Székesfehérvár – Tordas, 1970. május 12–14.)*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 131. Budapest. 77–81.

Dahl, Ove 1906: *Biskop Gunnerus' virksomhed*. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Skrifter. No. 4. Trondhjem: Aktietrykkeriet i Trondhjem.

Dem. = Sajnovics János 1994: *Demonstratio*. Fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, szerkesztette Szij Enikő. Bibliotheca Regulyana 2. Budapest: ELTE.

Hanssen, Einar Richter 1986: Anders Porsanger. In: *Porsanger bygdebok 1*, Porsanger kommune. 121–126.

⁵¹ „...sem az a szeretet, mely Sajnovics Urat illeti barátomként, nem készíthet arra, hogy belátással ellentétesen cselekedjek” (Martinussen 1992: 57).

⁵² vö. Knut Bergsland Anders Porsanger leveléről: „Írt egy szakvéleményt, amelyben részben csatlakozott ahhoz a romantikus javaslatához, hogy a magyar helyesírást vezessék be a norvégiai lappok számára” (1974: 81).

Kelemen Ivett 2018: A 18. századi számi lexikográfia úttörője: Knud Leem. Vázlatok a Lexicon Lapponicum Bipartitum történetéről. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 99–108.

Kelemen Ivett 2019: Anders Porsanger jelentése Knud Leem (északi) számi helyesírásáról. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 123–136.

Martinussen, Bente 1992: Anders Porsanger – teolog og språkforsker fra 1770-tallets Finnmark. *Nordlyd* 18: 15–59.

Maticsák Sándor – Kelemen Ivett 2021: Csillagászat és nyelvészet. *Debreceni Szemle* 29/4: 399–413.

Munkácsi Bernát 1882: A magyar összehasonlító nyelvtudomány első virágzásának kora. Sajnovics. *Magyar Nyelvőr* 11: 342–350.

Solbakk, Aage 1998: Anders Porsanger – Biret Ánde. *Cafe Boddu: essayčoakkáldat Kárášjohka: Davvi girji*, 7–19.

Az idegenség és az azonosság sémái valamint Sajnovics János *Demonstratiójának* kritikai fogadtatása

Mészáros Csaba

The critical interpretation of János Sajnovics's *Demonstratio* in the 19th century (and beyond) has been thoroughly explored by historical linguists. However, much less attention has been given to the anthropological interpretation of the debate focusing on the origin of Hungarians and the Hungarian language. By enumerating several pseudo-ethnographies published in prominent Hungarian journals in the early 19th century on encounters between Hungarians living in Hungary and Hungarians still residing in Asia, the article proposes a new framework for interpreting the debates in the early 19th century about the Saami people and Hungarian settlements in the Orient. Instead of polarizing opinions around the idea of Turkic/Oriental versus Saami/primitive origin of Hungarians and avoiding the traps of considering some parts of the contemporary discourse unscientific, the article argues that it is more illuminating to focus on the representational schemes applied by the authors to understand and represent Otherness and Sameness during the course of the debate.

kulcsszavak: orientalizmus, magyarság eredete, episztémológia

Szeverényi Sándor – Várnai Zsuzsa (szerk.) 2023: „*a te Columbusod, Vespuccid*” - Tanulmányok Sajnovics Jánosról és a 250 éves *Demonstratióról*. *Studia uraloaltaica Supplementum* 12. 75–102. DOI: <https://doi.org/10.14232/sua.sup.2023.12.5>

1. Nyelv, nép – azonosság és különbség

Kevés tudományos munka váltott ki nagyobb visszhangot a 19. században Magyarországon, mint Sajnovics János *Demonstratioja*.¹ A mű befogadás- és értelmezéstörténete igen gazdag, amelynek ismertetésére számos alkalommal vállalkoztak már nyelvészek és tudománytörténészek egyaránt (Hám 1889; Kisbán 1942; Zaicz 1970; Lakó 1973; Hajdú 1974; Vladár 2008; Szij 2021). Az értekezés azonban az akadémiai és a tudományos közegeken túl is jelentős hatást fejtett ki (Sándor 2011: 61, 361, 367). Ennek számos oka van. A jelen tanulmány ezek közül két egymással összefüggő szempontot kíván számba venni. Elsőként: sem a mű megszületésének idején, sem az abban foglaltak értelmezése során a 19. században a nép/nemzet és a nyelv fogalma közötti kapcsolat tisztázatlansága nehézkessé tette a kölcsönös megértésre törekvő vita kibontakozását a nyelvrokonság, és a magyarság eredetének kérdéséről. Másodsorban, a korabeli értelmezési keretek nem biztosítottak olyan eszközöket, amelyekkel a népek közötti azonosságok és különállások megállapítása mellett kellő figyelemmel lehetnek volna a hasonlóságok és eltérések komparatív megragadására a kutatók.

A jelen tanulmány ezt a két szempontot, vagyis a nép/nemzet és a nyelv közötti kapcsolatot, illetve az azonosság és az idegenség kategóriáit középpontba helyező korabeli komparatiztika lehetőségeit kiemelve kívánja néprajzi szempontból számba venni azokat a meghatározó értelmezési sémákat, amelyek a *Demonstratio* befogadására hatással voltak a 19. század első felében. Amellett kívánok érvelni, hogy nemcsak a nyelvrokonságról alkotott elképzelések tisztázatlansága alakította a befogadás szerkezetét (Békés 2018: 30), hanem az is, hogy a nép, a nyelv, a rokonság, az eredet, és a hasonlóság fogalmai közötti kapcsolat a korban számos olyan eltérő értelmezési lehetőségnek adott teret, amelyek között az átjárás lehetősége rendkívül korlátozott volt. Különösen azért fontos kiemelni e tisztázatlanságot, mert a kötet értelmezésének kezdetektől fogva fontos eleme volt az a gondolat, hogy a *Demonstratio* nemcsak nyelvek, hanem népek közötti kapcsolatokról is szól.

Ez olyannyira igaz, hogy a néprajz, mint tudomány szak intézményesülését követően a 19. század legvégén Munkácsi Bernát, a Magyar Néprajzi Társaság alelnöke, és a társaság hivatalos lapjának (az *Ethnographianak*) a főszerkesztője Sajnovics Jánost a hazai etnológiai kutatások számára is meghatározó előfutárként írja le:

„A rokon nyelvek mindinkább kiemelkednek az ismeretlenség homályából és Sajnovics, Gyarmathi meg Révai első alapköveit rakják le ama tudomány szaknak,

¹ Sajnovics 1994

melynek ethnológiánk kérdéseiben mindenkor első rangú szava lesz, a magyar összehasonlító nyelvtudományak.” (Munkácsi 1897: 463)

A Demonstratio 19. századi értelmezése során a nyelvi összevetés kritikája mellett legalább ugyanakkora súllyal esett latba a népek és nemzetek közötti kapcsolatok megítélése is. Másképpen fogalmazva, központi eleme volt a vitáknak az, hogy miképpen lehet az idegenekre, a másokra vonatkozó ismereteket a saját közösségre vonatkoztatni. E dilemma néprajzi szempontú bemutatása hozzájárulhat annak a kérdésnek a megválaszolásához is, hogy miképpen szilárdult meg a 19. század második felében egy olyan értelmezési kerete a magyar nyelv kapcsolatainak és történetiségének, amely a leszármazási rokonságfogalmat használva valójában a vérrokonság, az azonos néptől való származás (és végső soron az azonosság) kérdését tette latra (Békés 2018: 54).

E cél érdekében elsőként azt mutatom be, hogy milyen értelmezési lehetőségek álltak a korabeli olvasók rendelkezésére ahhoz, hogy az egyes népek közötti kapcsolatokat értelmezzék. Ezt követően a 18. század végén kibontakozó, és a hazai kutatásra is jelentős hatást gyakorló Völkerkunde az idegenség bemutatására használt módszereit vázolom fel. Majd a Sajnovicsra vonatkozó hazai kritikai megjegyzéseket teszem mérlegre két céllal. Egyrészt azt kívánom bemutatni, hogy ezek egy jelentős része egyáltalán nem nyelvészeti élű volt, másrészt azt, hogy az egyes népek kapcsolatára vonatkozó kulturális sémák miképp hatottak az értelmezésre. Amellett érvelek, hogy a Demonstratióval kapcsolatos viták egy része éppen azért volt terméketlen, mert az azonosság és különbség ellentétpárja nemcsak az idegenségről alkotott képzeteket szilárdította meg, hanem egyúttal létrehozta az azonosságét is. Ebben a korban ugyanis egymás után jelentek meg beszámolók az Ázsiában rekedt/maradt magyarokról (Tardy 1975; Kránitz 2014; Klima 2019). Ezen értesülések, és az azonosságról kialakított séma alapvonásai kérdőjelként álltak Sajnovics János munkájának következtetéseivel szemben. Mi értelme távoli nyelveket rokonítani a magyarral akkor, amikor a korabeli beszélt nyelvvél tökéletesen megegyező módon beszélő ázsiai magyarokkal is fel lehet venni a kapcsolatot?

2. Az idegenség sémái Európában

A nyelvek közötti kapcsolatokra, illetve a nyelvrokonságra vonatkozó 18. századi elméletek – ahogyan arra S. Varga Pál rámutat – egy olyan értelmezési keretben jelentek meg Európában, amelynek három egymással szorosan összefüggő alapvető jellemzője volt. Egyrészt a nyelv és a nemzet egymástól nehezen elválasztható fogalmakként jelentek meg, másrészt a nyelv kifejezte, megjelenítette a nemzet eredetközösségét, és végül a nyelvek egyfajta időtlen entitásokként mutatkoztak meg, amelyek ekképpen vagy megegyeztek, vagy eltértek egymástól

– de nem hasonlítottak (S. Varga 2005: 240–244). Ami egyszer azonos volt, az felismerhető módon azonos is maradt. A kor értelmezési eljárásainak ezen sajátosságát szem előtt tartva érdemes számba venni azt, hogy milyen lehetőségek, eszközök álltak az értelmezők, és a magyar nyelv rokonságát megragadni kívánók rendelkezésére ahhoz, hogy az egyes népek, nemzetek közötti kapcsolatokat megragadják.

Kiválóan szemlélteti a 18 század közepétől az idegenség, a „más nép” ábrázolásának értelmezési lehetőségeit az egyes népeket tabuláris rendben bemutató Völkertafel műfaja. Ezek a táblázatszerű ábrázolások (különösen Közép-Európában) terjedtek el és váltak ismertté. Ezen túl – elsősorban a német nyelvterületen – e tablók (mint értelmezési sémák) szerepet kaptak az idegenség megjelenítése mellett (Stanzel 1998) a néprajzi, népismereti kutatások kibontakozásában is (Vermeulen 2009). A jelen tanulmány nem azt a kérdést veti fel, hogy pontosan mikor és milyen formában jelentek meg hasonló idegenségre vonatkozó sémák Magyarországon,² hanem azt, hogy e sémák milyen ismeretelméleti rendszert kínáltak az idegenség megértéséhez.

A korabeli idegenségre vonatkozó felfogásnak egyik alapvonása (amely egyúttal lehetővé tette a Völkertafel ábrázolások megjelenését is) az a gondolat, amely szerint a népek, a nemzetek diszkrét entitások. A népek leírása ezért leginkább egy szótár, vagy egy lexikon készítéséhez hasonlítható feladat volt (Stanzel 1998: 37). Hasonlóan a szótárakhoz az egymást követő tételek nem állnak egymással kapcsolatban, közvetlenül nem hatnak egymásra. Van egy további következménye is ezen elgondolásnak, mégpedig az, hogy minden kultúra alapján véve hasonló módon épül fel. Éppen ezért ki lehet alakítani egy olyan minden néphez illő táblázatszerű kritériumrendszert, amelynek az egyes rubrikái kitölthetők megfelelő válaszokkal (Leerssen 2006: 64). Tehát nemcsak a kultúrák diszkrét entitások, hanem egy-egy nép kultúrájának egyes elemei is. Nemcsak oszlopok, hanem sorok is alkotják e táblázatokat, és az, aki az tabuláris rendet megalkotja, határozza meg azt, hogy milyen elemei mérvadóak, összevethetők egy-egy nép/nemzet kultúrájának. A nyelv ebben rendszerben éppen úgy eleme a nemzetek közötti összevetésnek mint a viselet vagy éppen a jellem.

Ez a sztereotip, táblázatszerű gondolkodás helyt ad annak is, hogy rendszeresen, sémák szerint lehessen szemlélni az idegenség lehetséges típusait (Stanzel 1987). E sémák közül a továbbiakban két, az idegenségre vonatkozó alapvető reprezentációra hívnám fel a figyelmet.

A „primitív” és az „orientális” másság volt talán a két leginkább elterjedt és nagyhatású kulturális és etnográfiai paradigma kontinensünkön, amely jelentős mértékben meghatározta az európai gondolkodók idegenségre vonatkozó

² Erre vonatkozóan l. Vörös 1987; Kiss 2008, 2021.

reprezentációs lehetőségeit a nagy földrajzi felfedezéseket követően (Harvey 2012). Ezek a reprezentációk az európai hegemóniát megalapozó és megerősítő diskurzusok igényeinek megfelelően egyfajta szembenállást hangsúlyoztak a kulturálisan előrehaladottabb/érettebb és hátramaradott/fejletlen népek között. Míg a keleti másság az európai értelmiségiek körében rendszerint egyfajta ambivalens attitűdöt (vágyat és idegenkedést egyaránt) váltott ki (Clarke 1997: 3), addig a primitív másság jellemzően európai kultúrák és nemzetek kontrasztjaként került bemutatásra (Ellingson 1997; Brown 2012).

A nem európai másság reprezentációjának e két domináns európai sémája változatos formákban jelent meg, és a 18–19. században nem ismerhető fel egy monolitikus modernista európai ismeretelméleti horizont. Az etnológia- és szellemtörténeti esettanulmányok sokkal inkább arra világítanak rá, hogy a korban a „keleti” másság reprezentációjának különféle fenotípusai jöttek létre a kontinensen. Ennek megfelelően olyan fogalmak váltak érvényes kutatási kategóriákká, mint az orosz (Khodarkovsky 2002; Schimmelpenninck van der Oye 2010), a német (Marchand 2010), a francia (Hosford-Wojtkowski 2010), vagy akár az osztrák–magyar (Lemon 2011) orientalizmus.

Az orientális mássággal ellentétben a primitív alteritás reprezentációinak kutatása kisebb hangsúlyt fektetett az európai tudományosságon belül a regionális és a nemzeti sajátosságokra. Bár néhány újabb szellemtörténeti munka már reflektált a „primitív” idegenség megkonstruálásának regionális különbségeire (Oroszországban lásd Slezkine 1994a, Forsyth 1992, Skandináviában lásd Mathisen 2004), még mindig nem tisztázott megnyugtatóan, hogy miért és milyen módon változtak a „primitív” népek reprezentációi a különböző társadalmi-gazdasági körülményeknek megfelelően. E tekintetben különösen tanulságos a primitívekre vonatkozó séma fokozatos időbeli változásának tudománytörténeti háttere, amely arra mutat rá, hogy ezek a változások sokkal kevésbé a Másikra vonatkozó ismeretek bővüléséből fakadtak, mintsem a Saját hegemón pozíciójának megerősítését tűzték ki célul. Ekképpen a primitív alteritás, mint a történelmi haladásban megrekedt állapot bemutatása valójában belső európai igényeket elégített ki (Graeber – Wengrow 2021). Mindkét séma, vagyis a primitív, és az orientális másság egyaránt jelentős hatást gyakoroltak Magyarországon is a regionális tudományos áramlatokra, illetve az etnológiai jellegű kutatások kibontakozására.

3. Comparatio és Völkerkunde

A népet/nemzetet és a nyelvet jellemzően egységben, illetve a kor magyar befogadói közegére is jellemző módon, egyfajta sematikus rendszerben szemlélték a Demonstratio megjelenésének idején. Azonban mielőtt erre rátérnék érdemes

számba venni azt is, hogy milyen eszközök álltak a kor gondolkodóinak a rendelkezésére, hogy összevessenek két népet, nemzetet. A társadalomtudományokban csaknem egy bő évszázaddal a Demonstratio megjelenését követően, vagyis a 19. század második felében válik bevett és módszertanilag kidolgozott eljárássá az összevetés (Smelser 2013: 22–30). Ennek egyik oka az, hogy az európai filozófia és ismeretelmélet az antikvitás óta gyanakodva szemlélte az analógiákon, hasonlóságokon alapuló megállapítások érvényét (Lloyd 2015). Ez ugyan nem jelentette azt, hogy egyáltalán ne lettek volna számosak és ismertek összevetések a 19. századot megelőzően is, azonban ezek igen elegendő módszertannal és céllal születtek (Short – Bettini 2018). Lévi-Strauss meggyőzően érvel amellett, hogy már a reneszánsz idején felbukkant az a határozott igény, hogy a saját kultúrát valamely térben, vagy időben eltérő kultúrával szembesítsék az európai gondolkodók (Lévi-Strauss 1976: 272). Mindennek következtében nem egy módszertanilag lassan és fokozatosan kiérlelődött kutatási eljárás volt az összehasonlítás – sokkal inkább esetleges kísérletek sokasága. Éppen ezért összehasonlítások, egybevetések inkongruens halmazából érdemes beszélni, mintsem egyetlen tudományos munkamódszer fokozatos kibontakozásáról (Candea 2018: 53).

A 18. században a komparatív módszerek kiérlelése jellemzően filológiai jellegű munkákon alapult. E történeti összehasonlító filológia eredményeképpen fokozatosan megszilárdult a korban az az elképzelés, miszerint a távoli korok és távoli helyek népei alapvető dolgokban különböztek a korabeli európaiaktól (Turner 2014: 64). Ahogy Jürgen Habermas fogalmaz: a felvilágosodás korában (mindenekelőtt a francia közizlésben) kerül elsőként szembe az antik világ és a jelen. E szembenállás nemcsak megteremtette az összevetés pólusait (antik/klasszikus és modern/kortárs), hanem változó értéktartalommal is övezte fel azokat (Habermas 1994: 261). Ezzel párhuzamosan, a modernitás kibontakozása során, a 18. században egyre inkább áthidalhatatlannak tűnt a távolság az antikvitás és a jelen között az európai gondolkodók számára, és ezzel párhuzamosan egyre gyakrabban merült fel a görög és a római kultúra egyfajta idegeként, másikként való meghatározása (Vlassopoulos 2010). Az összevetésekben az antikvitás pozíciója folyamatosan változott (Turner 2014: 71). Azonban – ellentétben a primitív és az orientális másságra vonatkozó reprezentációkkal – e változás bemutatása rendszerint nem járt együtt a kortárs Európa hegemon szerepének hangsúlyozásával (Graeber – Wengrow 2021: 71–75).

A történeti-filológiai komparatiztika diakrón munkamódszerének alakulása nem teljesen függetleníthető a nemzetek közötti térbeli összevetésektől, amelyek hasonlóképpen elsősorban az ellentétek, különbségek hangsúlyozására, az idegen jelentéstartalmának megképzésére összpontosítottak. Az összehasonlító módszer, lényege szerint, két vagy több viszonyrendszert mutat be, rámutatva arra, hogy

melyek azokban a közös és melyek az eltérő mintázatok. Minden komparatív eljárás során az az egyik legfőbb kérdés az, hogy az összehasonlítás során mire összpontosít a szerző – a különbségek, a másság, az idegenség bemutatására, vagy pedig a közös jegyek megtalálására (Griffiths 2017: 474). A 18. századig az összehasonlítást (*comparatio*) elsősorban a különbségeket hangsúlyozó retorikai eszközként használták. A hasonlóságok kimutatásának eljárását ezzel szemben rendszerint analógiákként felfogva sokkal kisebb mértékben munkálták ki (Griffiths 2017: 475).

Az összevetés, a *comparatio* célja az volt, hogy a végtelen számú egyedi esetet (pl. kulturális vagy nyelvi jelenséget) véges számú, egymással összevethető mintákba rendezze. Azonban e mintákhoz társított értékminőségek hierarchikusak voltak, és a hierarchiát mindig az európai értékrend határozta meg (Revel 2010: 332). Ezek a sematikus, és egyúttal hierarchikus összevetések önmagukban nem alapozták meg a társadalomtudományokban a 19. század második felében munkamódszerré vált komparatiztikát (Smelser 2013: 22–30), de egyre növekvő igényt támasztottak az empirikus adatfelhalmozással szemben. Ezt az igényt pedig a nagy földrajzi felfedezéseket követő kapcsolatfelvételek tovább táplálták, különös tekintettel azokra a területekre, amelyeket az Orosz Birodalom a 17. század közepétől bekebelezett.

E területek esetében ugyanis a kulturális másság reprezentációi kevésbé kötődtek egy földrajzi szempontból is egyértelműen meghatározható, a kibocsájtó központtól határozottan elválasztható térhez. Az Orosz Birodalmat és annak elődjeit ugyanis nem különítette el egy jól felismerhető földrajzi határ (például egy óceán) a terjeszkedés által birtokba vett területektől (vö. Slezkine 1994, Forsyth 1992). Részben ennek is köszönhető az, hogy az Urálon túli területek birtokba vételre vonatkozó oroszországi elképzelések sem feleltethetők meg mechanikusan más európai hatalmak gyarmatosításra, felfedezésre és idegenségre vonatkozó kategóriáinak (Szili 2005). Nem meglepő tehát, hogy Szibéria és az Oroszország birtokba vette területek néprajzi szempontú feltárására komoly állami igény mutatkozott. Ez pedig a nyelvi és kulturális adatok gyarapodása mellett egy új diszciplína, a Völkerkunde kialakulásához is vezetett.

Az orosz állam terjeszkedésére vonatkozó egyik legjelentősebb forráscsoport az a korpusz, amelyek a tudományos célkitűzéssel is rendelkező nagy állami támogatásból megvalósult felfedezőutak eredményeként születtek. Ezek az expedíciók egészen a 19. századig arra is tekintettel voltak, hogy a felfedezett vidékeken milyen lehetőség nyílik a prémadó begyűjtésére (Lincoln, 2007:107), azonban a 18. század elejétől a népismeretinek tekinthető adatok egyre bőségebben jelentek meg e forráscsoport szövegeiben. Ez a törekvés elsőként a cári udvar megbízásából természettudományi expedíciót vezető Daniel Gottlieb

Messerschmidt munkáiban figyelhető meg (Kolchinsky 2004: 107.). A szerző expedíciós útjáról illusztrált útleírást készített, amelyben az általa dobozokba gyűjtött, sokféle igényű tárgyi anyagot napló-jelleggel jegyzetanyaggal látta el, egyfajta múzeumbatalógus igényével (Winter 1953). Ládákban tárolt anyagait osztályozó rendszerbe foglalva tanulmányozta és szállíttatta magával utazásai során. Ennek megfelelően népismereti jellegű gyűjtései népenként tabuláris jelleggel izolálták az adatokat egymástól (Heesen 2003), összhangban azzal az értelmezési kerettel, amely az egyes népeket, és reprezentációs sémákat mint diszkrét entitásokat kezelte.

A Szibéria és Közép-Ázsia irányába egyszerre előre hatoló orosz állam egyaránt kapcsolatba került az orientális és a primitív másság reprezentációi szerint beazonosítható népekkel. Ez a tény, illetve az a 18. századtól egyre hangsúlyosabban megjelenő azon törekvés, amely a bekebelezett népekre nemcsak mint alárendelt másokra, hanem mint a birodalom szerves (és rendszeresen adót fizető) részeire tekintett, jelentős hatással volt a szisztematikus nyelvészeti és néprajzi érdeklődés kibontakozására (Harbsmeier 2005: 22–23). Ezek közül is kiemelendő gazdagságú anyagot halmozott fel a második kamcsatkai expedíció, amelynek kutatási keretei jól adatolható formában járultak hozzá a Völkerkunde mint önálló diszciplína létrejöttéhez – illetve az első néprajzi gyűjtési útmutató megszövegezéséhez (Slezkine 1994b: 171)

Gerhard Friedrich Müller, a második kamcsatkai expedíció során Johann Eberhard Fischert bízta meg a Szibériára vonatkozó népismereti kutatások folytatásával (Bucher 2002: 30). A történeti megközelítésmódot alkalmazó, múzeumi katalógus jelleget öltő Völker-Beschreibung műfajának térnyerésével, illetve az ismeretek bővülésével és a felgyűjtendő adatok diverzifikálódásával párhuzamosan szükségessé vált a népismereti tények osztályozása, nemekre, fajokra és családokra osztása. Erre kiváló példát hoz a Szibéria-kutatás esetében Peter Simon Pallas kutatása. A botanikában is jártas szerző a Linné-féle osztályozó analógiájára kívánta rendezni a Völker-Beschreibung műfajában megfogalmazott ismereteket (Wendland 1992: 28; Slezkine 1994b 175–176). Mindezen kutatásokkal összhangban a 18. század végére fokozatosan megszilárdult egy olyan kutatási paradigma a fokozatosan saját lábára álló néprajztudományban (Völkerkunde), amely sajátos eszközeivel nemcsak bemutatta, de meg is konstruálta és el is távolította a Másikat.

Az idegenség megfogalmazása, az egyes diszkrétnek tekintett entitások elhatárolása kevés hatékony eszközt adott a kutatók kezébe ahhoz, hogy az idegenségben valami önmagukra vonatkoztatható folytonosságot, kapcsolatot lássanak. A laterális és a frontális összevetés (mint komparatív ideáltípusok) között a korban megvalósuló összevetések és leírások inkább a laterális irányába térültek

el (vö. Candea 2018), méghozzá azon reprezentációs sémák mentén, amelyek változatos fenotípusok szerint létrehozták a primitív és az orientális másság képét.

A következő fejezetben arra keresem a választ, hogy a Demonstratio befogadásának lehetőségeit (legalábbis néprajzi szempontból) miképp keretezte egy olyan tudományos közeg, amely a fent említett reprezentációs sémák szerint az idegent eltávolította a sajáttól. A hasonlósági és genetikus viszonyok egymással összefüggő értelmezésének eszköztárát pedig csak több mint száz évvel később Jankó János módszertani írásai hozzák létre, letéve a hazai módszeres etnológiai komparatistika alapjait (Jankó 2000; Balassa 1975). Mindezt azért fontos kiemelni, mert kizárólag a fent bemutatott ismeretelméleti és módszertani adottságok álltak a befogadók rendelkezésére a 19. század elején a Demonstratio néprajzi szempontú értelmezésére. Ez meglehetősen szűkre szabta azt a diszkurzív teret, illetve a megértés közös mezejét, amelyen belül a Demonstratio kritikai értékelése megvalósult. Vagyis kevésbé arról érdemes beszélni, hogy tudományos és áltudományos érvek csaptak össze – hanem sokkal inkább arról, hogy radikálisan polarizálódott értelmezési keretek kerültek egymással szembe.

A Demonstratio interpretációjának polarizálódását két egymással összefüggő tényező befolyásolta. Mindkettő az idegenségre vonatkozó korabeli értelmezési keretek lehetőségéből fakadt. Egyrészt az átmenetek, hasonlóságok értelmezésének eszköztára szegényes volt, másrészt az azonosság és az idegenség megteremtésének igénye, nemcsak az orientális és primitív másság hazai fenotípusait teremtette meg, de létrehozta az orientális azonosság sztereotip reprezentációját is: vagyis a Keleten élő, ott ragadt magyarokról szóló beszámolókat (vö. Klaniczay 2020). Ezek a klisék a 19. században keltek igazán életre, és azóta is velünk élnek. Elsőként tehát azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy miképp dolgozta ki a kor diskurzusa az azonosság képét, aztán pedig azzal, hogy miképp határozta meg az idegenségét.

4. Az ázsiai magyarok

Az Ázsiában maradt magyarságról kapcsolatos híradások folyamatosak, de rendszertelenek és sporadikusak maradtak egészen a 18. század legvégéig. Ettől az időszaktól kezdve azonban jelentős számban bukkantak fel olyan beszámolók a hazai sajtóban, amelyek rögzítették azt aényt, miszerint a magyarság (tehát nem a magyarok rokonai, vagy éppen hozzá hasonló nyelvű más népek) továbbra is jelen vannak ázsiai szálláshelyeiken.

1821-ben tudósítás jelent meg az ázsiai magyarok falvairól egy onnan származó magyar ember, Kotarow István elbeszélésére alapozva – Obernyik László etyeki prédikátor a Tudományos Gyűjtemény hasábjain közzé tett leírása szerint. Obernyik beszámolója szerint Simontsits Jánosnak, Pest vármegye szolgabírájának

egyik tehenése (akit gazdája Keserű Istvánnak hívott) a magyarok őshazából érkezett Magyarországra (Obernyik 1821). Felkeresve a tehenészt a prédikátor hosszasan ki is kérdezte őt az Ázsiában rekedt magyarokról. E beszélgetés tanulságait tette közzé azzal az elsődleges céllal, hogy Sajnovics munkájának értékét mérlegre tegye. Ahogy az írásában fogalmaz:

„Ha Sajnovics János Úrnak, a' lapponok' egynehány szavainak a' Magyarokéval való erőltetett megegyeztetése után lehetett ily czimű munkát írni: „a' Lappanoki nyelve egy a' Magyarokéval”... miért ne volna szabad az én észrevételeimet közre botsítani, mikor éppen azon Tájékról jött élő atyánkfiát mutathatok elő kedves Hazámfiainak, a' honnan a' mi Őseink kijöttek, — a' ki nem tsak egy kéz szavainak a' mi szavainkhoz hasonlító hangzásával, hanem nyelvének es egész beszede módjának a' m. Magyar nyelvünkkel való tökéletes megegyezéssel, mint élő és véletlen köztünk, termett példa bebizonyíthatja azt, hogy valaha azon régi Nemzettől vette mind ő, mind az otthon maradt rockon, eredetüket, melytől mi is származtunk.” ... (Obernyik 1821:117–118)

Obernyik leírásában megjelenik az a toposz, miszerint az igazi, Ázsiában élő magyarok erkölcsileg, gazdagságban a nyugati magyarság felett állnak. Keserű István elmondása szerint egy jó gazda odahaza 5-600 marhával, 12 000 juhval és mérhetetlen kiterjedésű kaszálókkal rendelkezik. A gazdagság oly mértékű, hogy a marhahúst nem súlyra, hanem darabra mérik a mészárszékeken.

Újabb és újabb beszámolók látnak napvilágot a következő években. Ezek közül igen népszerűvé vált Szabó Nazarius/Názár utazásának leírása. A ferences rendi szerzetes gvárdián kalandjait hasonlóképpen kizárólag szóbeli forrásra alapozva Perecsenyi Nagy László tette közzé. Írásában részletesen beszámolt arról is, ahogy a Bagdadig eljutott szerzetes a mongol követtel társalgott. Az „Emir Jússúf” nevű „Mogoli” nagykövet ekképp szólította meg a szerzetest: „Ti elfajzott Madzsaar Szkikhaak és Szakkoo Honosok annyira megalaaztaatok magatokat, hogy elfeudteetek eredeteuiket, és kivetkeuztetteetek magatokat a' hajdanisaagbool!” (Perecsenyi Nagy 1825: 206-207). A magyar nyelvű köszöntés után, a követ arról is beszámolt a Szabó Nazariusnak, hogy a mongol pusztákon milliósámra élnek jólétben, bőségben a magyarok.

Hasonló, de talán még nagyobb hatású (szintén szóbeli forrásra alapozott) beszámolót tett közzé Nagylaki Jaksics Gergelyre hivatkozva a fentebb idézett közleményében Perecsenyi Nagy László. Ebben Irrédi Mirza, egy kaukázusi magyar vezető az alábbi szavakkal szólította meg Jaksicsot és a vele utazó Orlay Jánost a Kaukázus északi előterében lezajlott találkozón:

„Hát honnand? hová,? mi veegre atyafiak? Ültetek leü a' tzafrangos padokra, szabad a' „szollás, nints miteul tartaniotok” A beszélgetés során Perecsenyi

közlésében az alábbiak szerint szövi a szót Irrédi „Jool tudom Eetseém, ’ válaszola a ’ Murza ; „hol tennen „szaalaastok, de itt hazaatok , miik is sok vaaltozaast eerteunk, sok kezzteunk a ’ Piribék, ees Martallootz a de aall feuggetlenseegeunk, segeet meeg ama Jeheova a ’ Madjarok’ Éstene. Haat neekteuk mi bajotok? hozzaank, feuleenk maar nem is tartatok. Leumendjen a Nap , meg feuljeun, kimentek eukeink , agg apaaink , bujdostak de eul is fodjtak ! „haat van-ee meeg valaki kezzteutek, ki embereül tudna szollani?” (Perecsenyi Nagy 1825: 204).

Nem ez volt azonban az első Jaksics Gergely keleti tapasztalataira hivatkozó magyar nyelvű írás a korabeli lapokban. Mindezt megelőzi az a tudósítás, amely a tatárországbeli Miatyánkat osztja meg Jaksics állítólagos, de elveszett lejegyzéséből.³ A szerzői jelzés nélküli közlemény 1822-ben az alábbi szöveget tette közzé:

„Minink Atye, ki da tegeken, volgaltess tinin lemet, toless tinin kuksa, et-less tinin erek, kuze kesne-eme tegeken, melegtészta kindem mimnink tsilla ketsin ma adna memnink, utara memnink paranygets memnank , kuze mi elterelsz minink-gets memnank, is ge vegei memnink kesertet, szirlága memnink jaitongets. Mert tinin kuksa, vi, tsjab tsilagodon”. (Sz. n. 1822: 210)

A következő évben, tehát 1823-ban jelenik meg Horváth Endre polémikus írása arról, miszerint a magyarok nem lehetnek azonosak a lappokkal vagy a finnekkal: hiszen egymás nyelvét meg sem értik. „Tehát csak azok beszéltek a’ Magyart a’ Lappokkal, Finnokkal, kiknek ebbéli tapasztalások nem lévén holmi hallomásokhoz, czifra de üres csevegésekhez kötik hiteleket, azok pedig kik ott járnak kelnek, csak a’ Süketnémák nyelvén beszélhetnek velek.” (Horváth 1823: 52). Különösen akkor terméketlen idegenekben rokonokat keresni – érvel a szerző – amikor vannak távol élő magyarok, akikkel bárki könnyen megértetheti magát az anyanyelvén. Horváth Endre beszámolója szintén egy másodkézből való szóbeli közlésre alapoz, amikor a Török Birodalmon belül élő magyarokról ekképpen ír (Horváth 1823: 52–53):

„A’ Magyarok, kik most Candiában laknak. Ez utólsót nem magam főztem. Élő bizonyosságom rá Sopronyi Kanonok Főtisztelendő Mollik Ferencz Úr, kinek nevével vakmerőség volna költeményre vissza élnem. Ő 1805-ben Győrött hozzám jövéen, ezt beszéllé : Sajnálom, hogy olly későn tudtam még, a’ mit most tudok. Ma ment el a’ hűgomtól egy festő legény, ki azt mondá, hogy ő Candiából való, ’s mivel kételkedésemet és csodálkozásomat képemről olvasta, így folytatá beszédét: Igen

³ Fontos megjegyezni azt, hogy a Miatyánk szövegének az összevetése a nyelvhasonlítás bevett eszköze volt Leibniz óta az európai nyelvtudományokban. Schulenburg 1973. Nem véletlen tehát az, hogy Sajnovicsnál és Gyarmathynál is szerepel ez a szöveg.

is, Candia az én hazám. Vagynak ott egynéhány tiszta magyar faluk egy szélében. Öltözetek hoszszú mente, öv, és kalpag. Illy ruhát viselnek magyar Papjaink is. Keresztények vagyunk.

– Tehát hogyan szakadtak oda a' Magyarok? kérde a' Kanonok Ur. Török rabságba esvén, felelé, a' Törökök szállították őket oda, 's megengedték, hogy tulajdon bíróság, alatt élhessenek. – Többet is vágyon a' tudós Kanonok Ur tőle kitanulni, de ő azt mondá: Nincs időm késni, mert nem akarok vándorló társaimtól elmaradni. A' nélkül is sietve sietek édes hazámba, hol a' Magyarok tisztábban is beszélnek magyarul, szívesebbek is, mint az itt valók.”

Néhány évvel később, 1829-ben, újabb híradás érkezik arról, hogy magyarul is megértetheti magát az ember keleten. Ekkor a fiumei kormányzóság egyik írnokára, Rencz Józsefre hivatkozva jelenik meg egy beszámoló a keleti magyarság maradványairól. Az ott élőkről szóló leírásban használt toposzok hasonlóak az eddigi szövegekben megmutatkozókhoz. Ez a közösség szintén nagy gazdagságban és szabadon él: „Ezen kis Nemzet maga birtokival kénye-kedve szerént él, 's minden felsőségi adózási terhe nélkül örvend nemesi szabadságának.” (sz. n. 1829: 178). Továbbá a nyelvük megértése korántsem okozott gondot Rencznek: „ha pedig történetből valami magyar szót ejtett, érteni látszottak, és gyakran utánozták; de Magyarok nem voltak, hanem tsak nyelvök azokéhoz hasonlított. Utazónk azt állítja, hogy 6 nap alatt nyelvükön beszéllett, 's ők is többen a mi nyelvünkön 15 nap alatt.” (sz. n. 1829: 178).

Dacára annak, hogy Jerney János személyében már igen korán értő kritikus fordult a legtöbbet idézett Jaksicsra hivatkozó beszámolók felé (Jerney 1929), az ázsiai híradások népszerűsége töretlen maradt a korban, sőt egyes szerzők részletes leírást is adtak az ott élő magyarok csoportjairól (Dankovszky 1826). A magyarokkal azonos, nekik megfeleltethető közösségekről szóló beszámolókra számos alkalommal hivatkoztak a nyelvrokonság, a finnugor nyelvek közötti kapcsolatok és az őshazában maradt magyarok kérdését vizsgáló szerzők (pl. Szabó 1826; Szerűnyei 1839; Pauer 1847).

5. Az azonosság sémái

A beszámolók tudományos értékét, illetve a keleti magyarokról szóló híradások megbízhatóságát nyelvészek, orientalisták és történészek egyaránt számos alkalommal mérlegre tették (Staud 1931; Martinkó 1964; Tardy 1988; Vásáry 2008). A jelen tanulmány egy új irányból világítja meg ezeket a híradásokat. Arra hívja fel a figyelmet, hogy milyen séma szerint képzelték el a korabeli szerzők, egy nép földrajzilag elkülönült részeinek azonosságát, vagy másképpen: a népek közötti azonosságot. Amellett érvelek, hogy nemcsak a másságot, de az azonosságot is egy sajátos séma szerint ábrázolták a korban. E séma pedig jelentős mértékben

hozzájárult a nyelvrokonságról szóló viták alakulástörténetéhez. Ellentétben az orientális és primitív másságról kialakított európai megértésalakzatok hazai megjelenésével, az azonosság reprezentációjának kérdései kevésbé tisztázottak.

Elsőként érdemes egy ismeretelméleti problémát számba venni. Ez pedig a magyarokról szóló közlemények mediális közege. Ezek mind szóbeli, másodkézből való beszámolókon alapultak. Szabó Nazarius és Jaksics Gergely jegyzetei elvesztek, Kotarow István és a Candiából (Kréta szigetéről) származó magyar hazautazott. Egyetlen ellenőrizhető forrás sem igazolta a leírt állításokat. Tehát az azonosság reprezentációját megjelenítő szövegek más legitimációs eszközzel éltek, mint a másság sémáit bemutatók.

Ezzel kapcsolatban fontos megjegyezni, azt, hogy a korabeli hazai forráskritika számára a szóbeli források felhasználása kevésbé volt problematikus. Glatz Ferenc meggyőzően érvel amellett, hogy az európai történettudomány (és benne a magyar tudományos közeg) csupán a 19. század folyamán kezdte kidolgozni azokat a módszereket, amelyekkel az írásos források felé fordult (Glatz 1980). A Demonstratio hazai befogadásának korabeli közege számára a szóbeli közlések még elfogadható forrásnak bizonyultak, miközben Sajnovics számára a szótárban nem ellenőrizhető adatok nem voltak elfogadható empirikus adatok.

Sőt, bizonyos szempontból még elfogadhatóbbnak is tűntek a szóbeli közlések, hiszen azokat konkrét emberek személyes hitele támasztotta alá. Ellentétben például Sajnovics Demonstratiójával, amelyben személy szerint egyetlen lapot sem lehet megismerni – e beszámolóban hús-vér, névvel, érzelmekkel rendelkező magyarok szólalnak meg. Irrédi mirza, Juszuf mongol követ vagy éppen Kotarow István mind olyan személyek, akiknek jellemére, gondolataira e beszámolók néhány mondattal utalnak. A személyes hitel legitimáló ereje hatékonyabb volt, mint a másság sémáit létrehozó eljárások módszeressége. Az azonosság sémájában másképp jelenik meg a nem-európai megszólaló, mint a másság, az idegenség sztereotip reprezentációi szerint.

Ilyen leírások egyre jelentősebb számban jelentek meg Nyugat-Európában a 17. században. E szövegekben az Újvilág képviselői szólaltak meg – vagy folytattak dialógust európai beszélgetőtársukkal. Ezek a szövegek a felvilágosodás korában (elsősorban a 18. században) népszerűek voltak Nyugat-Európában (különösen a francia nyelvterületen), azonban egy lényeges különbség figyelhető meg e szövegek és a keleti magyarságról szóló beszámolók interpretációja között. Míg az újvilági megszólalókat olvasóik tipikusan allegorikus alakokként kezelték, akik valójában a primitív Másságra vonatkozó európai képezetek megszólaltatói (ld. Cro 1990; Pagden 1993; Harvey 2012), addig a keleti magyarok képviselői szerzőik szándékai és a befogadói értelmezés szerint is valós, hiteles személyek. Nyilvánvaló, hogy egy allegorikus alak nem igazolhatja a keleti magyarság

létezését. Ugyan a korabeli hazai közlésekben is található olyan párbeszéd, amelyet egy magyar kutató folytat allegorikus keleti beszélőpartnerével a magyarság eredetére vonatkozóan, de itt a szerző rögtön egyértelműsíti, hogy Körösi Csoma nem egy valódi személlyel beszélget, hanem az antikvitásból ismert Mithridatész pontoszi királlyal (sz. n. 1827).

Egy további sajátossága a keleti magyarságnak az azonosság sémáján alapuló megképzésének az, hogy inkább mellérendelő, sőt olykor főlérendelő a viszony a keleti magyarok és a leírást, szóbeli beszámolót közlő kárpát-medencei magyar között. Jellemzően a keleten élő megszólalók magas tisztségben mutatkoztak meg (Irrédi mirza, és Juszuf követ), a magyar utazók pedig a találkozáskor alárendelt pozíciót foglalnak el. A Magyarországra vetődött keleti magyarok pedig nem elégedettek a magyarországi állapotokkal, sietve igyekeznek visszajutni sajátjaik közé, akik nemcsak bőségben, hanem szabadságban és magasabb erkölcsi nívón is élnek. Számukra egyáltalán nem tűnik vonzóznak az Európában élő magyarság „elfajzott” közege.

Nagyon fontos sajátossága e leírásoknak az, hogy nyelvi hasonlóság, rokonság vagy kapcsolat helyett nyelvi egyezéstről számolnak be. Ez nem is meglepő, hiszen a kor nyelvészeti vizsgálatai során a különálló nyelv illetve a dialektus, nyelvváltozat közötti különbségtétel nem artikulálódott egyértelműen. A több száz éve a magyarságtól elkülönülve élő keleti magyarok képviselőivel minden esetben azon nyomban szót értenek hazai beszélőpartneraik. Még a Renczet idéző leírásában is mindössze hatnapnyi ottlét tökéletesen elegendő a feleknek a közös nyelvi megértés kialakítására. E szövegekben tehát nem nyelvek közötti kapcsolatokról esik szó, hanem sokkal inkább az azonos nyelvet beszélők közötti kapcsolatokról.

A keleti magyarságra vonatkozó, és egyúttal az azonosság sémáját megteremtő leírások, elemzések legfontosabb építőelemei az alábbiak:

1. Szóbeli, másodkézből való forrásokon alapulnak, amelyet egy konkrét személyre való hivatkozás igazol.
2. A keleti magyarok erkölcsükben, életmódjukban vagy a magyarsággal azonos szinten, vagy felettük állnak.
3. Nyelvük, imáik közvetlenül, vagy gyors tanulás után azonnal érthetők.

A keleti magyarságra vonatkozó szövegek és az azokban megmutatkozó reprezentációs sémák mindmáig meghatározó részét képezik annak a diskurzusnak, amely a magyar nyelv és nép eredetére, illetve a nyelvrokonság kérdésére vonatkoznak. Ez igaz Sajnovics Demonstrációjának hazai interpretációjára is. Nem véletlen, hogy Perecsenyi Nagy László, Szabó Názárius és Jaksics Gergely keleti magyarokkal való találkozásainak közzé tevője korábban lelkes híve volt Sajnovics munkájának is (Szeverényi 2002; Tompa 1966).

6. A lappok leírása

Nemcsak egymást követő jelentések, híradások érkeztek az ázsiai magyarokról a 19. század elejétől kezdve, hanem kialakult egy olyan séma is, amelynek mentén érvényesen lehetett beszélni a magyarsággal azonos keleti közösségekről. Ezzel párhuzamosan azonban kialakult egy olyan sztereotip kép is, amely a magyarságtól eltérő finnek és lappok leírásának eszközüvé vált. A kép megszilárdulásában nagy szerepe volt azoknak a leírásoknak, amelyek a 18. század második felében kibontakozó Völkerkunde leírásaiból ismertek voltak a hazai közönség számára. Sz. Kristóf Ildikó munkáiból ismert, hogy a magyar egyetemes néprajz kibontakozásakor óriási jelentősége volt azoknak a sztereotip képi és szövegszerű megjelenítéseknek, amelyek a primitív népek bemutatására szolgáltak (Sz. Kristóf 2019, 2021). A primitív népek démonizációja, állatias jegyeinek bemutatása együtt járt egzotizáló és hierarchizáló törekvésekkel is (Sz. Kristóf 2019: 212.). Ezek a leírások részben meg is előzik a Demonstratio megjelenését, éppen ezért a magyar-lapp nyelvi kapcsolatok értelmezése, és Sajnovics munkájának kritikai értékelése során könnyűszerrel lehetett mozgósítani ezeket a rendelkezésre álló ismereteket, és sematikus ábrázolásokat.

Az arktikus és szibériai népekre vonatkozó sztereotip leírások tehát nemcsak folytonosak voltak a Demonstratio megjelenésének és kritikai megítélésének idején, de a nyelvrokonságra vonatkozó viták terében, illetve a keleti magyarságra vonatkozó leírások ellenpontjaiként meg is erősödtek. Igaz ez annak dacára, hogy a lappok primitivizáló leírása nem járt minden esetben együtt a nyelvi kapcsolatok megkérdőjelezésével. A magyarságtól keletre élő uráli népeket bemutató népismereti leírások ugyanis sok esetben megemlítették a nyelvrokonság lehetőségét is (Sz. Kristóf 2021: 1641–1642).

A lappokra vonatkozó 19. század eleji leírások mindezen hatásoknak köszönhetően sajátos mintázatot mutattak. Budai Esaiás a magyarok történetét összefoglaló munkájában két érvet hoz fel arra, hogy a finnek és a lappok radikálisan eltérnek a magyaroktól. Egyrészt a nyelvüket nem érti meg a magyar hallgató:

„Mert ha olyan nagy a' külömbség, hogy rá Lappóniai beszédnek éppenn nem az már ma a' természete a' mi Magyaroknak, úgy nintsen okunkra, hogy inkább a' Laponniat nyelvtől mondjuk azt, hogy valaha egy volt a' Magyar nyelvel, mint másról, akármelyikről. Ha pedig nem olyan nagy a' külömbség a' két nyelv között, úgy kell a' Lappóniai beszédben valaminek lenni, a' mi mindjárt első tekintettel Magyar nyelv természetét mutatson, mint van a' Hollandus, Ánglus, Dánus és Svidus nyelvbenn, a' melyből mindjárt kitetszik, hogy az mindenik valamikor egy volt, a Német nyelvel.” (Budai 1805: 46)

Ezen túl azonban néprajzinak nevezhető érveket is felhoz a szerző. Johann Gottlieb Georgi oroszországi kutatásaira hivatkozva megállapítja, hogy nemcsak életmódjukat, de lakóhelyüket, ruházatukat és szokásaikat tekintve sem lehet arra gondolni, hogy bármi közük lehetne a lappoknak a magyarokhoz. A lappok megítélése a korabeli szakirodalomban ugyanis egyértelműen ahhoz a sémához igazodott, amely a gyámoltalan, gyenge népek leírására volt használatos. Hübner János lexikonjában lappföld és a lappok leírása az alábbiak szerint jelenik meg:

„Nagy, hideg, és terméketlen tart[omány]. Európában teli hóheggyekkel, mocsárokkal, száraz homokheggyekkel, és kietlen pusztákkal Ezen tart[omány], lakosi magokat Sameknek nevezik, és Erdei ('tói) és hegyi Lappanokra osztatnak, azok vadászattal, és halászattal, ezek pedig nyargalocz tenyésztéssel foglalatoskodnak, természettel nagyon bátortalanoknak látszatnak, és azért a' háborúkra nem is használhatnak...” (Hübner 1816: 214)

Azért is feltűnő a lappok természetére és erkölcsi állapotára vonatkozó leírások e séma szerint való rögzülése, mivel a 18. században még korántsem volt uralkodó e sztereotip kép. Csokonai Vitéz Mihály még a lappok virtuskodásáról, mulatás-vigadásra való hajlamáról írt (Szeverényi 2015: 134). Hasonló leírások jelennek meg különféle népszerűsítő leírásokban. A Vasárnapi Újság az alábbi leírást közli a lappok természetéről 1834-ben:

„E szerint a kóborló lapp teljes dologtalanságban és kába henyélésben tölti el éltét, nem gondol a jövővel, csak a' jelen valónak él; mivel az időt nem tudja semmi haszonra fordítani, nincs is annak előtte semmi becse; soha sem siet, mert az időből soha sem fogy ki, és a mi keveset csinál, mind egy neki akar hol és akar mikor csinálja meg. Csak két dolog tudja felébreszteni tunyaságából u. m. a' pálinka és a' dohány.” (sz. n.a 1834: 431.)

A Conversations Lexikonban megjelenik a lappok egy másik alapvető sajátossága is, mégpedig az, hogy „halvérűek”, közömbösek: „Bár a' természettől jók és nyájasak, nincs kitűnő hibájok, de nagy erénnyel sem bírnak, általjában igen nagy közönöséggel (indifferentia) jelölik ki magokat, honjukat szeretik, 's az ő nemekben boldogok.” (x 1834: 408.)

Egy másik névtelen szerző az alábbi summázatot adja a lappokról ugyanebben az évben:

„Természetes ész és lelki erők hiányával nincsenek ugyan, de kimiveltségbeli előlépéseket szerfeletti lelki lustaságuk, tehetetlenségük és energia nélküliségük akadályozza. Azonban e' butaság' ellenére is vannak némelly becses elmebeli tulajdonságaik: béketűrők, szelídek, őszinték és megelégedők. Nagy szenvedelmek, úgymond egy geographus, nem taláztatnak nálók, hanem inkább egyvérűséggel

tűnnek ki. Épen oly kevésbé bírnak tündöklő erényekkel, mint szembeötlő hibákkal; a' kényelmet és jó táplálatot szeretik; részegeskedésre közönségesen hajlandók. Tudatlanságuk' következtében az babonáság és könnyenhitőség. Másikának és táncznak semmi ingere náluk." (Sz. n.b 1834:133.)

E sematikus bemutatások aztán rendre ismétlődnek a korabeli lappokra vonatkozó leírásokon, és kiegészülnek olyan egzotizáló elemekkel, mint például a korcsolyázás, a medvevadászat, farkasvadászat leírása (sz. n. 1818; sz. n.c. 1834). A lappok leírásában a halzsír, mint egy rájuk jellemző anyag már 1808-ban megjelenik, amikor is egy névtelen szerző a Hazai Tudósítások hasábjain beszámol arról a különös lapp szokásról, miszerint a fenyőrügyet halzsírba mártogatva fogyasztják (sz. n. 1808: 336).

Mindezek a belső tulajdonságok, sztereotíp megjelenítések nemcsak közvetlenül a lappokra vonatkoznak, hanem, a származásközösség okán, részben a (primitívnek ugyanakkor nem teljes mértékben tekinthető) finnekre is illenek: „A' Lappok Finn nemzetből származtak, a' kik is termetre, erköltsi vonatokra, és szokásra nézve nem különböznek annyit a' Finnektől, mint a' Svédtektől.” (Dóczy 1829: 76.)

Ekképpen az eredetileg primitív népek leírására használt sémák, sztereotíp megjelenítések lassanként átcsúsztak a finnugor nyelveket beszélő népekre – függetlenül attól, hogy azok életmódja megfelel-e a primitívekről alkotott elképzeléseknek. Érdekes tehát számba venni azt is, hogy milyen formát öltenek a finnugor népek másságára vonatkozó korabeli elképzelések, valamint azt is, hogy ezek miképp teszik lehetetlenné annak felvetését, hogy a magyarság bármilyen kapcsolatban állhat velük.

7. A finnugor másság sémái a nyelvrokonság tükrében

Hasonlóan az azonosság sémájához fontos bemutatni azt is, hogy a finnugor nyelvrokonságra vonatkozó szövegek milyen mediális közegben és legitimáció szerint jelentek meg. A keleti magyarok létét, és a velük való azonosságot igazolni kívánó híradások szóbeliek, legitimációjukat pedig azon magyar emberek teremtik meg, akiktől a híradást megszövegező szerző hallotta. Sajnovics Demonstratiójának, illetve a lapp és a magyar nyelv kapcsolatát megfogalmazó munkák legitimációját másfajta eszköztár teremti meg. E szövegek nem magyar emberek személyes élményeire, hanem (elsősorban) a német (nyelvű) tudományosság eszköztárára írott szövegeire és a korabeli Európa szerte elterjedt sztereotíp reprezentációkra támaszkodtak. Ez a mediális közeg, és a megszólalás helye már önmagában diszkreditálta e munkákat sok hazai olvasó számára.

„Minden Északiak, ha még olly tudósok is, és ha minden magyar dictionáriumokkal, grammatikákkal, úgy körül építik is magokat, mint Sajnovics az északiakkal...de magyartalanok lévén, minden idegen nyelvek tudása mellett sem competens bírok a' magyar szavaknak más nemzetek szavaival való egybe hasonlításában.” (Horváth 1823: 60–61)

Kritikai olvasatok sokaságát lehetne még hozni példaképpen arra, hogy miképp diszkreditálódott forrásai miatt a hazai recepciótörténetben a finn és lapp népekkel való rokonság gondolata (pl. Somogyi Cs. 1826), de ezt a kérdést a Demonstratio recepciótörténetét illetve a nyelvrokonsággal kapcsolatos viták szerkezetét vizsgáló tudománytörténeti munkák már részletekbe menően bemutatták (Sándor 2011). Amellett kívánok érvelni, hogy nem gyümölcsöző eljárás egy tudományos és egy áltudományos érvrendszer összecsapásaként értelmezni Sajnovics Demonstratiójának befogadástörténetét, hanem sokkal inkább két forráscsoport és két séma (az azonosság és a másság) konfliktusokkal terhelt egymás mellett éléseként. Az a kérdés ugyanis, hogy a keleti magyarság jelenlétét miképp lehet összeegyeztetni a lapp atyafisággal, élénken foglalkoztatta a korabeli szerzőket. Kovács Sámuel református lelkész ekképpen foglalja kétségeit a német írásos források megállapításaival kapcsolatban:

„...sem a' Finnusoknál sem a' Lappoknál, sem más népeknél, mellyeket némellyek erővel a' Magyarok' atyafiaivá akarnak tenni , meg nem maradt úgy a' Magyar nyelv, mint az Ásiai , Moldvai és Beszszarábiai Magyaroknál — sőt azoknak nyelvéből csak egynehány szónak a' Magyarokkal való megegyezése is nagy erőltetéssel 'hozódik ki — és így, az eddig Magyarok' atyafiaivá tétetett Nemzetek között, csak egy is annak nem tartathatik, tőlök származtatni pedig a' Magyarokat csudálatos Hypothesis. Van azokat kiktől származtatni, t. i. azoktól a' Magyaroktól, kik Ásiában maradtanak , és a' kiket valamint még a' felsőbb Századokban , úgy most is ott meglehetne találni,” (Kovács 1822: 12)

A lappok másságát megképző reprezentáció egyik igen fontos eleme volt az a vonás is, amely szerint a lappok sem erkölcsi és testi állapotuk tekintetében nem érnek fel a magyarokhoz – ennek következtében nem is lehetnek azonosak velük. Az emberi nem egyes fajtáit felsoroló népszerűsítő munka a Hasznos Multságokban például hat különálló csoportra osztja az emberiséget – a lappokat pedig az eszkimókkal és a grönlandi népekkel egyetemben a pólusi embertípushoz osztja be (sz. n. 1817: 264). E testileg fejletlen csoporthoz pedig nyilvánvalóan nem tartozhatnak a magyarok.

A lappok és magyarok különbségét megalapozza egy további gondolat, Mégpedig az, hogy a nemes magyar nemzeti erkölcsök nem egyeztethetők össze a

lappok tehetetlen jámborságával, a dicső történelmi múlt pedig a virtus teljes hiányával.⁴ Kazinczy Ferenc 1825-ben ezt így fogalmazta meg:

„Etelye, a’ Hunnok’ Vezére, ’s a’ Magyaroké Almos, és fija Árpád, nem vad csorda, ha-nem tiszteletes nép Vezérei, es tiszteletes Vezérek voltak, s Etelye, bár mit mondogatájnak akiket ő levert és. elrémíte, nagy is azonfelül, mint kívéséi az ügy nevezett Na-gyoknak. Énekészeik magasztolák innepeiken a’ Vezért és a Nemzet hőseit s fényes tet-teiket; Papjaik a’ forrásoknál, a’ mindent-tápláló anya’ emlőjinél, mutaták-be áldozataikat a’ Természet’ nem-ismert Urának; ’s ez mutatja, hogy a’ Nép műveltség nélkül ugyan nem volt.” (Kazinczy 1825: 8)

Tehát ellentétben az azonosság sémájával, itt nem mellérendelő hanem alárendelő viszony jön létre, amelyben a magyarság egyértelműen a lappok fölé kerül – még Sajnovicsnál is.

Végül, a lappok másságának igen fontos, bizonyító értékű eleme az is, hogy a nyelvük nem érthető azonnal. Nem lehet velük szót érteni magyarul. Ez szintén olyan sajátosságuk, amely – szembe állítva a keleti magyarságról szóló beszámolókkal – aláhúzza a lappok különállását, másságát. Nemcsak a közvetlen beszélgetés hiánya, hanem az oly sokszor példaként felhozott Mi atyánk magyar fül számára érthetlensége is ezt támasztja alá:

„Mi Atyánk megszólításon, ’s a’nak utánna is többször elő forduló: „mi j ai ’s mi jan” – kérdés: nem a’ májból lett-é? – Mi névmáson kívül, egy ige sem találatik, melly a’ mi nyelvünkhez hasonlítana, távol vagyon pedig hogy egy volna...” (sz. n. 1825: o.n.).

A lappok másságát megerősítő sémának legalább három – az azonosság sémájával éles kontrasztban álló – eleme ismerhető fel.

1. A lappokkal való rokonságról külföldi, tudományos írásbeli források számolnak be.
2. Külső és belső vonásiakban a lappok nem érnek fel a magyarokhoz.
3. Nyelvük, imáik nyelvészeti műveletek nélkül nem érthetők.

A lappok másságára vonatkozó séma a keleti magyarság azonosságát megteremtő sztereotip reprezentációkkal együtt egy sajátos értelmezési keretet teremtett. Nem a tudományos módszerek különbsége, nem a nyelvészeti összevetés eszközkészlete határozta meg azt a vitát, amely a Demonstratio befogadástörténetén végigvonult, hanem e két séma egymáshoz való viszonya.

⁴ Ez a nézet összhangban van az északi népekre vonatkozó felvilágosodás korabeli elképzelésekkel, amelyek az északi környezet és klimatikus viszonyok, valamint a kulturális visszamaradottság között szoros kapcsolatot vél felfedezni (Nilsson 2012:111-114).

8. Polarizált sémák, inkongruens álláspontok

Tanulmányomban azt kívántam bemutatni, hogy a Demonstratio értelmezés-történetére ható számos tényező közül az egyik az az adottság volt, miszerint a korban kimunkált néprajzi módszerek egyszerűen nem voltak alkalmasak arra, hogy a primitív vagy az orientális másság illetve az európai megfigyelő közötti kapcsolatok értelmezni lehessen. A másik, talán ennél is fontosabb nehézséget pedig az jelentette, hogy a másság hazai közegre adaptált európai sémái mellett a magyar értelmezői közösségben egyre népszerűbbé vált egy másik séma is, ez pedig az azonosságé. A két séma egymás mellett élt, és egymásra hatásukban, egymásra való reflektálásukban egyre inkább polarizálódott az a diskurzustér, amelyben meg lehetett vitatni Sajnovics nyelvészeti munkájának tanulságait.

E polarizált, egymást kiegészítő sémák belső dinamikájának megértése további megoldandó kutatási feladatokat vet fel. Egyrészt részletesen számba kell venni azt, hogy a néprajz hazai intézményesülését megelőző földrajzi és népismereti irodalom miként hatotta át a kor magyar nyelvű tudományosságát és a nyelvrokonságról való gondolkodást. Másrészt fontos megvizsgálni azt is, hogy az azonosság sémája milyen térbeli, időbeli kapcsolatokkal rendelkezik, milyen egyéb korabeli európai szellemi áramlatokkal tart rokonságot.

Az összevetés, a hasonlóságok megállapítása minden esetben két pólus között jön létre: az azonosság és a másság között (Jackson 2002). A kérdés csupán az, hogy miképp kezeli egy adott diskurzustérben e két jelenséget az adott értelmezői közösség: vagyis a sémák elősegítik vagy hátráltatják a közös megértés lehetőségét. További feladatot jelent a 19. század elején megszilárdult fent ismertetett kontrasztív sémák mellett létező, de fokozatosan háttérbe szoruló (idegenségre és azonosságra vonatkozó) egyéb elképzelések megértése is. A jelen tanulmány arra kívánt rámutatni, hogy a sok értelmezési lehetőség közül a legnépszerűbbé azok váltak, amelyek egy polarizált diskurzusteret alkotva ellentétpárokban és nem átmenetekben, kapcsolatokban gondolkodott. Ennek eredményeképpen Sajnovics Demonstratiójának korabeli interpretációja nemcsak szerves részévé vált a nemzeti identitást és eredetkérdéseket számba vevő vitáknak, hanem jelentős mértékben formálta is azt az értelmezési keretet, amelyen belül érvényes módon lehetett megfogalmazni véleményeket és ellenvéleményeket. Talán nem túlzás azt sem állítani, hogy ezek az értelmezési sémák jelölték ki a csaknem fél évszázaddal később az ugor-török háborúként ismert eszmecsere kereteit is.

Irodalom

- Balassa Iván 1975: *Jankó János*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Békés Veronika 1997: *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin Betűk.
- Békés Veronika 2018: A „nyelvrokonság” terminus fogalomtörténeti fordulatai. In: Bakró-Nagy, Marianne (szerk.), *Okok és okozat: A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben*. Budapest: Gondolat Kiadó. 29–59.
- Brown, Tony C. 2012: *The Primitive, the Aesthetic, and the Savage: An Enlightenment Problematic*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bucher, Gudrun 2002: *Von Beschreibung der Sitten und Gebrauche der Volcker: die Instruktionen Gerhard Friedrich Mullers und ihre Bedeutung für die Geschichte der Ethnologie und der Geschichtswissenschaft*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Budai Ésaías 1805: *Magyar Ország Históriaja a mohátsi veszedelemig*. Debrecenben: Csáthy György.
- Candea, Matei 2018: *Comparison in Anthropology: The Impossible Method*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clarke, John James 1997: *Oriental Enlightenment: The Encounter Between Asian and Western Thought*. London: Routledge.
- Cro, Stelio 1990: *The Noble Savage: Allegory of Freedom*. Waterloo: Wilfred Laurier University Press.
- Dankovszky Gergely 1826: *A magyar nemzet' maradéki az ősi lakóhelyekben*. Posony: Belnay Örököseinek betűivel.
- Dóczy József (szerk.) 1829: *Európa tekintete. Jelenvaló természeti, művelési, és kormányi állapotjában*. III. kötet. *A svédi birodalom (Suetzia és Norvégia.) és Dánia*. Bétsben: Nemes Haykul Antal betűivel.
- Ellingson, Terry Jay 2001: *The Myth of the Noble Savage*. Berkeley: University of California Press.
- Forsyth, James 1992: *A History of the Peoples of Siberia (Russia's North Asian Colony)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Glatz, Ferenc 1980: A szóbeli források és kritikájuk. *Századok* 114/6: 1009–1018.
- Graeber, David – Wengrow, David 2021: *The dawn of everything: a new history of humanity*. London: Penguin/Allen Lane.

Griffiths, Devin 2017: *The Comparative Method and the History of the Modern Humanities. History of Humanities* 2.2: 473–505.

Hajdú Péter 1974: Bécsi visszhang Sajnovics Demonstrációjára. *Nyelvtudományi Közlemények* 191: 85–89.

Hám Sándor 1889: *Sajnovics János élete és demonstratioja. Irodalomtörténeti tanulmány.* Esztergom: Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája.

Harvey, Allen 2012: *The French Enlightenment and its Others. The Mandarin, the Savage, and the Invention of the Human Sciences.* New York: Palgrave Macmillan.

Heesen te, Anke 2000: Boxes in Nature. *Studies in History and Philosophy of Science* 31. Part A. 381–403.

Horváth Endre 1823: A' Magyar Nemzet nem Finn származatú. *Tudományos Gyűjtemény* 7.2: 3–69.

Hosford, Desmond – Wojtkowski, Chong J. (eds.) 2010: *French Orientalism. Culture, Politics, and the Imagined Other.* Newcastle: Cambridge Scholars.

Hübner János (szerk.) 1816: *Mostani és régi nemzeteket, országokat, tartományokat, városokat, emlékezetre méltó mezővárosokat, helységeket, folyókat, tavakat, tengereket, öblöket, fokokat, szigeteket, hegyeket, erdőket, barlangokat, pénzeket, mértékeket, 's t. e. f. esmértető lexikon.* IBA-NYWEGEN (Pest.)

Jackson, Michael 2002: The exterminating angel: reflections on violence and intersubjective reason. *Focaal: European Journal of Anthropology* 39: 137–148.

Jankó János 2000: *Utazás Osztyákföldre 1898* (Bevezetővel ellátta, szövegét gondozta: ifj. Kodolányi János) *Series Historica Ethnographiae* 11. Budapest: Néprajzi Múzeum.

Jerney János 1829: *Világosítás, az Avarok' és Kúnságiak' Nyelvéről.* Szeged: Grün Orbán Örökösénél.

Kappeler, Andreas 2001: *The Russian Empire: A Multi-ethnic History.* Harlow: Longman.

Kazinczy Ferencz 1825: A 'Nyelv', az írás' feltalálása; a 'Magyar Nyelv' Bölcsője, 's legrégebb Maradványaink. *Felső Magyar Országi Minerva.* Folyó-Írás. Első Füzet. Januáriusz. 5–14.

Khodarkovsky, Michael 2002: *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800.* Bloomington: Indiana University Press.

- Kisbán Emil 1942: *Tordasi és Kálózi Sajnovics János 1733-1785*. Debrecen – Budapest: Csáthy Ferenc Egyetemi Könyvkereskedés és Irodalmi Vállalat Rt.
- Kiss László 2008: Reformkori magyar lapok a nyugat-európai nemzetek karakteréről. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Sectio Historiae* 35: 97–109.
- Kiss László 2021: Csaplovics János 1822-es „Ethnographiai Értekezés”-e mai szemmel. In Pap, József – Verók, Attila (szerk.) *Akit Clío elbűvölt: In honorem Romsics Ignác. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó*. 169–186.
- Klaniczay Gábor 2020: A keleti származás tudata a 19. századi Magyarországon. *Mozgó Világ* 46. 2: 15–25.
- Klima, László 2019: Ősök és rokonok nyomában. Kalandozó magyar kutatók keleten és északon. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 137–172.
- Kolchinsky, Edouard I. 2004: The Role of Eighteenth Century Russian Expeditions in the Development of Natural History. *Proceedings of the California Academy of Sciences*. 55. Supplement II. 106–116.
- Kovács Sámuel 1822: A' Magyarokról 's Törökökről. *Tudományos Gyűjtemény* 6.6: 3–29.
- Kránitz Péter Pál 2014: A kaukázusi magyarság gondolata a 19. században. *Világtörténet* 3: 529–544.
- Lakó György 1973: *Sajnovics János*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Leerssen, Joep 2006: *National Thought in Europe: A Cultural History*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lloyd, G. E. R. 2015: *Analogical investigations. Historical and Cross-Cultural Perspectives on Human Reasoning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lemon, Robert 2011: *Imperial Messages. Orientalism as Self-critique in the Habsburg Fin de Siècle*. Rochester: Camden House.
- Lincoln, Bruce W. 2007: *The Conquest of a Continent. Siberia and the Russians*. Ithaca: Cornell University Press.
- Levi-Strauss, Claude 1976: Answers to Some Investigations: The Three Humanisms. In: – (ed.), *Structural Anthropology*. Vol II. New York: Basic Books. 270–287.
- Marchand, Suzanne L. 2010: *German Orientalism in the Age of Empire. Religion, Race, and Scholarship*. Cambridge: Cambridge University Press.

Martinkó András 1964: „Magyar” vártól Magyarvárig. *Irodalomtörténeti Közlemények* 68.4: 425–448.

Mathisen, Stein R. 2004: Hegemonic representations of Sámi culture – From narratives of noble savages to discourses on ecological Sámi. In: Anna Leena Siikala – Barbro Klein – Stein Mathisen (eds.), *Creating Diversities. Folklore, Religion, and the Politics of Heritage*. Helsinki: Finnish Literature Society. 17–43.

Munkácsi Bernát 1882: Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára. 3. A magyar összehasonlító nyelvtudomány első virágzásának kora. *Magyar Nyelvőr* XI: 342–350. és 385–393.

Munkácsi Bernát 1897: A kaukázusvidéki magyar-kutatás történetéhez. *Ethnographia* 8: 459–467.

Nilsson, Kristian 2012: *Baltic-Finns and Scandinavians: Comparative-Historical Linguistics and the Early History of the Nordic Region*. Lund: Lunds universitet.

Obernyik László 1821: Jelességek. A' mai kis Tatár Országi Magyar. *Tudományos Gyűjtemény* 5.4: 117–126.

Pagden, Anthony 1993: *European Encounters with the New World: From Renaissance to Romanticism*. New Haven – London: Yale University Press.

Pauer János 1847: *Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében*. Székesfehérvár: Özvegy Számmer Pálné Betűivel.

Perecsenyi Nagy László 1825: Két nevezetes Hazafiaknak Napkeleti útazásokról. Első útazás. Második útazás. *Felső Magyar Országi Minerva*. Folyó-Írás. Ötödik Füzet. Májusz. 15: 203–207.

Revel, Jacques 2010: The Uses of Comparison. Religions of the Early Eighteenth Century. In Lynn Hunt, Margaret Jacob – Wijnand Mijndhardt (eds.) *Bernard Picart and the First Global Vision of Religion*. Los Angeles: Getty Research Institute. 331–347.

S. Varga Pál 2005: A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban. Budapest: Balassi.

Sajnovics János 1994: *Demonstratio. A magyar és a lapp nyelv azonos*. A nagyszombati kiadást latinból magyarra fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, szerkesztette Szij Enikő. Budapest: ELTE.

Sándor Klára 2011: *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Budapest: Typotex.

Schulenburg, von der Sigrid 1973: *Leibniz als Sprachforscher*. (Veröffentlichungen des Leibniz-Archivs, Bd. 4.) Frankfurt/Main: Vittorio Klostermann.

Schimmelpenninck van der Oye, David 2010: *Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*. New Haven: Yale University Press.

Short, Michael William – Bettini, Maurizio 2018: Comparativism Then and Now. In Emily Varto (ed.) *Brill's Companion to Classics and Early Anthropology*. Leiden – Boston: Brill. 365–387.

Sinkovics Balázs 2002: Vámbéry és magyar-török rokonság. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* 112: 89–98.

Slezkine, Yuri 1994a: *Arctic Mirrors. Russia and the Small Peoples of the North*. London – New York – Ithaca: Cornell University Press.

Slezkine, Yuri 1994b: Naturalists Versus Nations: Eighteenth-Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity. *Representations* 47: 170–195.

Smelser, Neil J. 2013: *Comparative Methods in the Social Sciences*. New Orleans: Quid Pro Books.

Somogyi Cs. Sándor 1826: *Dentu Mogerek vagy a Magyaroknak Ős-elei*. Buda: Landerer Anna betűivel.

Stanzel 1987: Das Nationalitätenschema in der Literatur un seine Entstehung zu Beginn der Neuzeit. In Blaicher, Günther (Hrsg.) *Erstarrtes Denken. Studien zu Klischee, Stereotyp und Vorurteil in englischsprachiger Literatur*. Tübingen: Günter Narr Verlag. 84–96.

Stanzel, Franz K. 1998: *Europäer: ein imagologischer Essay*. Heidelberg: Winter.

Stanzel, Franz K. 1999: Zur Literarischen Imagologie. Eine Einführung. In: Stanzel, Franz K. (hsg), *Europäischer Völkerspiegel: imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*. Heidelberg: Winter. 9–44.

Staud Géza 1931: *Az orientalizmus a magyar romantikában*. Budapest: Sárkány-Nyomda Műintézet Részvénytársaság.

Sz. Kristóf, Ildikó 2019: The emergence of world ethnography in Hungary before 1848: agents and sources. In: Gurka Dezső (ed.), *Changes in the image of man from the Enlightenment to the age of Romanticism: Philosophical and scientific receptions of (physical) anthropology in the 18–19th centuries*. Budapest: Gondolat Kiadó. 207–223.

- Sz. Kristóf, Ildikó 2021: Before Fieldwork: Textual and Visual Stereotypes of Indigenous Peoples and the Emergence of World Ethnography in Hungary in the Seventeenth to Nineteenth Centuries. In: David McCallum, (ed.), *The Palgrave Handbook of the History of Human Sciences*. Singapore: Springer Singapore. 1621–1650.
- Szabó Jó'sef 1826: Szerzés az 1825-diki Tud. Gyűjt. X-dik Kötetjéhez. A' Magyar Név 's Eredet méltóságának kivívása. *Tudományos Gyűjtemény* 10 (5): 3–18.
- Szerűnnyei (Szabó József) 1839: Figyelmeztetés. *Századunk* 81.10: 646–649.
- Szeverényi Sándor 2002: *Perecsenyi Nagy László*. Szentendre–Szombathely: BDF – Tillinger.
- Szeverényi, Sándor 2015: A finnugor "mítosz". In: Hubbes László – Povedák István (szerk.), *Új magyar mitológia*. Szeged: MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport. 119–142.
- Szj Enikő 2021: Sajnovics, Hell Koppenhágában – menet-jövet. In: Szj, Enikő (szerk.), *A koppenhágai Demonstratio: Sajnovics János Bizonyítás: a magyar és a lapp nyelv azonos*. Budapest: Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete. 7–35.
- Szili Sándor 2005: *Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és szovjet történetírásban*. Budapest: Magyar Russzisztikai Intézet.
- Sz. n. 1808: *Hazai Tudósítások* 42: 336.
- Sz. n 1817: Az ember nemnek küllömségei. *Hasznos Mulatságok* 33: 260–264.
- Sz. n. 1818: Ünnepi Medve – vadászat a Lappoknál. *Hasznos Mulatságok* 18: 136–140.
- Sz. n. 1822: A Magyar Utazók. *Hasznos Mulatságok* 1.27: 209–210.
- Sz. n. 1825: Előfizetést jelentés illy című Munkára: Dentu Mogerek, vagy a' Magyaroknak Őselei. Ptolemaeus Földképének, 's Asia Piajzolatának másolatával. A' Nemes Magyar Nemzetnek hazafiúi mély tisztelettel ajánlva. *Hazai 's Külföldi Tudósítások*. 52. szám.
- Sz. n. 1827 Hódvilági multság a' régiség hagyományiban gyönyörködő tudományok' tündéreinek ajánlva. Beszélgetés Mitridates és Kőrösy között az árnyékvilágon. *Szépliteraturai Ajándék* 7: 49–64.
- Sz. n. 1829: Egy utazó hazánkfia jegyzőkönyvéből. *Hasznos Mulatságok* 2.23: 177–179.

- Sz. n.a 1834: A lappok. Vasárnapi újság. *Közhasznú ismeretek terjesztésére* 55: 431–432.
- Sz. n.b 1834: A' Svédok' és norvégok' sajtáságai. *Fillértár mindennemű közhasznú ismértek terjesztésére* 1.17: 131–133.
- Sz. n.c 1834: Népismertetés. Tudósítások lapp országról 's lakosairól. Regélő. *Pesti Divatlap* 103: 828–830.
- Tardy Lajos 1959: Orlay János. *Orvostörténeti Közlemények* 13: 89–159.
- Tardy Lajos 1975: A naiv őshazakutatás múltjából. A XIX. század első felében Oroszországban élt magyarok néhány levele. *Keletkutatás* 3.1: 153–161.
- Tardy Lajos 1988: *Kaukázusi magyar tükör. Magyarok, grúzok, cserkeszek a kezdetektől 1848-ig*. Budapest: Gondolat.
- Tompa József 1966: Sajnovics nyelvhasznításának legfurcsább népszerűsítője. *Nyelvtudományi Közlemények* 68: 437–448.
- Turner, James 2014: *Philology. The forgotten origins of the modern humanities*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Urness, Carol 2003: The First Kamchatka Expedition in Focus. In: Peter Ulf Møller–Natasha Okhotina Lind (eds.), *Under Vitus Bering's command new Perspectives on the Russian Kamchatka Expeditions*. Aarhus: Aarhus University Press. 17–31.
- Vásáry István 2008: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Budapest: Balassi.
- Vermeulen, Han F. 2009: Von der Empirie zur Theorie: deutschsprachige Ethnographie und Ethnologie von Gerhard Friedrich Müller bis Adolf Bastian (1740–1881). *Zeitschrift Für Ethnologie* 134.2: 253–266.
- Vladár Zsuzsa 2008: Sajnovics's Demonstratio and Gyarmathi's Affinitas: Terminology and methodology. *Acta Linguistica Hungarica* 55.1–2: 145–182.
- Vlassopoulos, Kostas 2010: Constructing Antiquity and Modernity in the 18th Century: Distantiation, Alterity, Proximity, Immanency. In: Lin Foxhall – Hans-Joachim Gehrke – Nino Luraghi (eds.), *Intentional History: Spinning Time in Ancient Greece*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 343–360.
- Vörös Károly 1987: Az Európában található népek és tulajdonságaik rövid leírása. A 18. századi, Stájerországban keletkezett Völkertafel. *História* 1: 17.
- Wendland, Folkwart 1992: *Peter Simon Pallas (1741–1811). Materialien einer Biographie* I-II. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Zaicz Gábor 1970: A szófejtő Sajnovics János: a Demonstratio szójegyzékéről. *Magyar Nyelv* 66.2: 246–250.

X. 1834 Lapponia. In Szerkesztőbizottság (szerk.) Közhasznú esmeretek tára a' Conversations-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva. Pest: Wigand Ottó – Landerer. 407–409.

A számi viselet szerepe a kortárs vizuális kommunikációban

Tamás Ildikó

The author in her article analyses the complicated relations of ethnicity and art on the example of the Sámi ethnical symbols. She presents in what context of historical events and ideological trends the idea of panSamiism has evolved, in what way the issue of the Sámi nation emerged in political and cultural scenes and what central symbols were used by Sámi artists to ensure the success of the new identity discourse. Sámi people living in four states have nowadays a strong sense of belonging. The public appearance of Sámi politicians, public figures, artists is always marked with some Sámi costume or other symbols that visually represent Sámi identity. These visual symbols express Sámi unity, rejection of ‘western’ ideologies and their community and solidarity with other indigenous peoples of the world. Sámi symbols that had been formerly stigmatized in Scandinavia received new meanings and became accepted by the second half of the 20th century, and finally, their popularity exceeds the borders of Sámi communities.

kulcsszavak: számi, művészet, identitás, etnicitás, őshonos, szimbólumok

1. Bevezetés

A számi kultúrának a 19. század közepén (elsősorban vallási kontextusban) kibontakozó, és a 20. század első felében is tovább erősödő, immár politikai háttérű tiltása, elnyomása és stigmatizálása a számi identitás számos külső jegyének

Szeverényi Sándor – Várnai Zsuzsa (szerk.) 2023: „*a te Columbusod, Vespuccid*” – Tanulmányok Sajnovics Jánosról és a 250 éves Demonstrációról. *Studia uraloaltaica Supplementum* 12. 103–126. DOI: <https://doi.org/10.14232/sua.sup.2023.12.6>

eltűnéséhez, vagy legalábbis elrejtéséhez, gyengüléséhez vezetett. A számi életvitel olyan természetes részei, mint a népviselet, díszítőmotívumok, a jojkálás (számi énekes hagyomány) vagy zárt ajtók mögé szorultak, vagy teljesen eltűntek egyes számi közösségek életéből. Jelentős fordulat csak a 20. század utolsó harmadában következett be, amikor a helyi és nemzetközi (főként őslakos) politika változásai lehetővé tették egy erőteljes revitalizáció elindulását. A kulturális újjászületéshez, az etnikai identitás erősítéséhez olyan fontos szimbólumokra volt szükség, amelyek a hagyományos számi társadalomban betöltött központi szerepük, multivokális jellegük miatt a túlélési stratégia fókuszába kerülhettek. Ebben fontos szerepet vállaltak a számi képző- és előadóművészek. A korábban elrejtett vagy kényszerűen elhagyott kulturális elemek nemcsak visszakérültek a hétköznapokba, hanem még a számi közösségek határait is túllépve váltak népszerűvé, sőt ünnepeltté. Tanulmányomban elsősorban a képzőművészek „hagyományos” számi szimbolikát felélesztő, és az őslakos népek összefogásának, a környezetvédelemnek és a számik kereszténység előtti hitvilágának a művészetekben használt formanyelvét mutatom be a 20. század közepétől napjainkig.

2. A „számiság” attribútumai

Mit is jelent a „számi művészet”? Beszélhetünk-e egységes formanyelvről, egységes törekvésekről és szerepvállalásokról? Mielőtt ezekre a kérdésekre próbálnánk válaszokat találni, érdemes körüljárni azokat a jellegzetességeket, amelyeket a kívülállók, illetve maguk a számik látnak etnikumuk kulturális-esszenciális megnyilvánulásaként. Ha egy csoportot közös címkéssel szeretnénk ellátni, óhatatlanul figyelmen kívül hagyunk bizonyos jellemzőket, míg másokat esetleg túldimenzionálunk. Ez nemcsak a sztereotípa-képződés mechanizmusára igaz, általában a legjobb, tudományos igényű tipológiákra is. Mindez nem jelenti azt, hogy nem dolgozhatunk „csoportkarakterekkel”. A számik leírásában a korabeli forrásoktól napjainkig ismétlődő motívumok, tartalmi és strukturális szempontból is erősen rögzült jellemzések dominálnak, amelyek a természettel összhangban élő, réntartó, bőrruhát viselő és „ősi” jojkákat¹ éneklő őslakosokat láttatnak (Mahtisen 2004). A homogenizáló gondolkodás egyáltalán nem meglepő a külső azonosítás sztereotipizáló, kevésbé árnyalt kategóriái ugyanúgy megfogalmazódnak a

¹ A jojkálás a számik életének minden területét átható énekhagyomány, amely magában hordozza a szent és a profán szimbólumok sok jellegzetességét, használati köre pedig jóval meghaladja azt, amit általában a népdalokhoz vagy a szertartási énekekhez kapcsolhatunk. Számos funkcióval rendelkezik: pl. a szórakozás kelléke, a kommunikáció eszköze, az identitás kifejezője. A jojka a számik társadalmának és környezetének osztályozására, azonosítására is szolgáló rendszer, a tapasztalatok, a világról szerzett ismeretek egyfajta foglalata, amelyben tükröződik és kifejezést nyer egész életfelfogásuk (Tamás 2007).

szuverén nemzetekkel, mint az autonómiával nem rendelkező kisebbségekkel kapcsolatban. A számikkal kapcsolatos leírásokban mindenestre tetten érhető (a tartalmi összetevőkön is túlmutatóan) az „egzotikusra”, az „idegenre” történő rácsodálkozás az európai/civilizált ember szemszögéből. „Az idegenség tapasztalata számtalan formában és területen jelentkezik, s minden bizonnyal vertikálisan eltérő, fokozati különbségeiről is beszélhetünk: van történeti-időbeli, földrajzi-térbeni, társadalmi és etnikai, kulturális, vallási, fizikai” stb. (Nyíró 2005: 272). A számik, akárcsak sok más őshonos és gyarmatosított etnikai csoport leírásában, a felsorolt „idegenség-aspektusok” mindegyike látványosan megjelenik. Ami az időbeni dimenziót illeti, a számik múltja nem bővelkedik az „eseménytörténeti” megközelítésére jellemző szekvenciákban, olyanokban, amiket a történészek a 19–20. század fordulóján fontosnak tekintettek a francia Annales iskolát megelőző történelemfelfogás diskurzusában. A számi mint sarkvidéki kultúra, a leginkább specializálódott kultúrák közé tartozik. Természetesen a számik régmúltja elválaszthatatlan az őket meghódító (általuk gyarmatosítóknak tekintett) államok történetétől, és múltjuknak leginkább ez a szelete ismert számi történelemként. A „gyarmatosítást” kísérő események lenyomatai könnyebben vizsgálhatók, azonban a számik életét a világtörténelem számára többnyire „láthatatlan” események irányították. Ezt illusztrálják az olyan, a számikra is sokszor alkalmazott kategóriák, mint a „történelem nélküli népek” kifejezés (Wolf 1995), vagy „a történeti fejlődés kezdetibb stádiumában rekedt kultúrák” evolucionista fogalma, ami uralta a 19. (és egy ideig még a 20.) századi köz- és tudományos gondolkodást. A világtörténelmen kívüliség, a történeti „lemaradás” pedig gyakran együtt járt az időfogalom hasonló kezelésével. Az idő antropológiai vizsgálatát is sokáig az határozta meg, hogy hogyan/miben különböznek a modern társadalmak lineáris, metrikus időszámítástól, időméréstől eltérő időkonceptiók. Ebben a viszonyítási rendszerben lettek Bali lakói „idő nélküliek”, vagy a „mozdulatlan jelenben, iránytalan mostban” élők, de számos egyéb példát említhetnénk az ausztráliai arandák álomidejétől (Sthrelow 1971: 17) az inuitok társadalmi morfológiájával összefonódó és a térbeliségtől is elválaszthatatlan ciklikus időszemléletéig (Mauss 2000: 449-536). A múlthoz való viszonyulás kultúrafüggő, és a számik a 19. században szembe találták magukat a tőlük merőben más történelem- és időszemlélettel bíró szomszédjaiknak nem csupán eszméivel, de elvárásaival is: elhelyezték őket a „primitív, fejlődésben megrekedt” népek között.

Az idegenség meghatározásában gyakori metaforaként jelenik meg az időutazás, amely egészen napjainkig érezteti hatását például a turistaipar narratíváiban a reklámoktól az idegenvezetésig. Egy egzotikus etnikai csoport meglátogatása egyet jelent a múltba történő varázslatos visszatéréssel. Az utazásnak ez az IDŐ metaforája összefonódik az idegenség földrajzi-térbeni

aspektusával is. Az egzotikus táj jelentésmezeje magában foglalja a térbeli távolságot, a nehezen megközelíthetőt, esetleg a szélsőségesebb, vagy legalábbis a megszokottól, a „civilizált régióktól” nagyon eltérő terepviszonyokat. A számik által lakott terület leírásában – egészen napjainkig – leggyakrabban a zord éghajlat, a kietlen táj, a hosszan tartó sötétség jelenik meg, továbbá (a 20. század utolsó harmadáig) a szabadon megszállható és használható „senkiföldje” koncepció, amelyben az őslakosok a rénszarvasokkal együtt az északi táj tartozékai, díszletei, de nem tulajdonosai (Broderstad 2011: 893–907; Hilder 2015: 120–129).

Bár a történetiség, térbeliség és időbeliség kognícióinak etnocentrikus alapú összehasonlítása a különböző kultúrák tekintetében gyakran megjelenik a történeti és modern kori tudósításokban, a domináns karakter-típusok az etnikai csoportok leírásában mégis inkább (a szemlélő számára látványos, könnyen megragadható) társadalmi, kulturális, vallási, fizikai különbségekben súlyozódnak. Az első benyomás, a vizuális tapasztalás (illetve sokszor csak az áttételes információkat a korabeli diskurzusok által befolyásolt képzelet, szubjektív látásmód) lenyomatai jelennek meg leginkább a számikkal kapcsolatos történeti forrásokban, illetve a modernkori (például sajtó-) tudósításokban is. A számik környezetükben élő etnikumoktól nagyon eltérő megjelenése, a zord, emberi életre alig alkalmasnak tekintett élőhelye hosszú hónapokon át tartó sötét időszakokkal, valamint különös hangzású énekeik mind-mind hozzájárultak számos sztereotípiák kialakulásához és elterjedéséhez. Mindezekről azért fontos szót ejteni a bevezetőben, mert a számi vizuális művészetek szín- és formavilágának értelmezésénél nem hagyhatóak figyelmen kívül.

3. A „számiság” árnyalatai

A számi csoportok tagozódása a 19. századig az éghajlati-földrajzi adottságokhoz és a rének vándorlási útvonalához igazodó szidák² szerint alakult. Ezek a területi egységek a tengerparttól a szárazföld belseje felé, egymás melletti sávok formájában hoztak létre nyelvi, gazdasági és kulturális szempontból is egységesnek tekinthető régiókat. A történeti forrásokban is előfordul már a számik árnyaltabb megjelenítése, leggyakrabban a földrajzi elhelyezkedésre vagy életmódra utaló

² A szidák az egyes számi csoportok létszámához (50–500 fő), szükségleteihez és a környezet adta természetes határokhoz igazodó területi egységek voltak, amelyeknek a téli szállás volt a központjuk. A téli szálláson volt együtt a teljes szida-közösség, az enyhébb évszakokban családonként külön éltek, vadásztak, halásztak és/vagy vándoroltak a rénekkel (Näkkäljærvi 2003: 114–121).

jelzőkkel, pl.: erdei lapp, hegyi lapp, folyami lapp, keleti lapp, réntartó lapp stb.³ Ezek a megnevezések elsősorban utazóktól, hittérítőktől származnak. Később, amikor a számik a nyelvészeti és néprajzi kutatások látóterébe kerültek, újabb és újabb csoportosítási lehetőségek adódtak, amelyeket részben maguk a számik is fontosnak tartottak, míg másoknak inkább a tudomány szempontjából volt jelentősége. A számik között is számontartott megkülönböztető jegyek a hagyományosnak tartott számi foglalkozások (életmód) mellett a nyelv és a viselet. A földrajzi és társadalmi tagolódást tükröző népviseletek a szó szoros értelmében sokszínűvé teszik a képet, és fontos szerepet játszanak a számik belső és külső reprezentációjában is. A hatalmas területen szétszóródó alacsony lélekszám történeti hozadéka a tíz, egymástól nagy eltéréseket mutató nyelvváltozat, amelyek jó része mára a kritikus mértékben veszélyeztetett nyelvek közé tartozik.⁴ A sokszínűséget fokozza, de más problémákat is felvet az a tény, hogy a számik négy ország területén élnek. Sokuk ennek ellenére nem kétnyelvű, bár száminak vallják magukat, a több nemzedéken át tiltott anyanyelvhasználat következtében csak az adott ország hivatalos nyelvét beszélik. A kétnyelvűség, illetve a gyakran (elsősorban a hármás határok közelében) három nyelvre is kiterjedő kompetencia pedig azzal a „féloldalassággal” társulhat, hogy a számi nyelvet csak a szóbeliségben használják, az írásbeliségük a norvég, finn, svéd vagy orosz nyelvhez kötődik.⁵ A 20. század második felétől kezdve a számik életvitele nagyban átalakult. A számik tekintélyes része városlakóvá⁶ lett, és sokan, akik szívesen

³ A 20. század elejéig a számik túlnyomó többsége réntartással foglalkozott, míg a fjordok, a folyó- és tóvidékek lakói elsősorban halászzattal. Ezek azok a fő tevékenységek, amelyek mentén már a korai források (Tamás 2007: 30–32) is elkülönítik a jellegzetes számi csoportokat: a tengeri lappokat halászközösségekként, a hegyi vagy erdei lappokat pedig réngazda csoportokként mutatják be. A két fő gazdasági ágazat kiegészülhetett a vadászattal, a gyűjtögetéssel, kisebb részben a földműveléssel és a kézművességgel is (Lehtola 2010: 10).

⁴ vö.: <http://hu.languagesindanger.eu/nyelvek-listaja/>

⁵ Ezt erősítik meg saját tereptapasztalataim is a norvégiai és finnországi számi településeken (1999-ben majd 2014-ben). Kautokeinóban pl. egy Måret nevű idős nő, aki folyékonyan beszél a számi mellett három másik nyelven, arra kért, hogy ha írok neki, norvégul vagy angolul írjak, utóbbi a lányai le tudják fordítani neki, az ő olvasni tudása ugyanis a norvégra korlátozódik. Bár 1978 óta van egységesített, hivatalos írásbelisége az északi száminak, sem a 75 éves hölgy, sem a lányai nem írnak-olvasnak anyanyelvükön, csak az iskolában tanult norvég és angol nyelv jelenti az írásbeli kommunikáció lehetőségeit.

⁶ Az északi és déli városok között hatalmas különbségek vannak. Bár a déli nagyvárosokban (pl. Oslóban, Helsinkiben) is jelentős a számik létszáma, többségük az alapvetően falusias jellegű, kis lélekszámú északi kisvárosokban és falvakban él. Emellett a réntartó lakosság

foglalkoztak volna tovább réntartással, kényszerűségből polgári foglalkozásokat választottak. A „kulturális különbségek kommunikálásának” (Eriksen 2006: 41) visszaszorulásával a különbségek (látszólag) csökkenni kezdtek a számik és a többségi lakosság között, és egyidejűleg megindult a számiságot jellemző markáns karakterek széttöredezése, feloldódása. Ennek ellenére a rénszarvastartás a „számi lét” külső és belső megfogalmazásában máig központi jelentőséggel bír, Svédországban és Norvégiában törvény biztosítja az őslakosok monopolhelyzetét ebben az ágazatban. Finnországban azonban már csak a számi lakosság 20%-a foglalkozik rénekkel, Oroszországban még kevesebben (Lehtola 2010: 10). Hasonló arány jellemző a számi kultúra más területeire is. A hagyományos kézműves, illetve önellátó gazdálkodás egyre szűkebb réteget jellemez, illetve, miként a folklór más területein is (pl. a népdal- vagy jojkaéneklés esetében is tapasztalható), egyfajta professzionalizálódásnak lehetünk tanúi. Ez csak részben írható le a folklorizmus, vagy a „népiesség” néprajzi eszköztárával, ugyanis sokkal bonyolultabb, összetettebb jelenségről van szó, amely egy tágabb, ún. „őslakos-diskurzusba” tagozódik. Ebben az egyik lényeges szempont nem az, hogy a hagyományos kultúra elmélyült ismerete és gyakorlása immár egy szűk réteget jellemez, tehát egy adott tudás szempontjából laikusok és specialisták állnak szemben egymással. A probléma sokkal inkább a jogszabályok mentén fogalmazódik meg, azaz a folklóralkotások és a műalkotások közötti határ kijelölésének, a nemzetközi szerzői jogi törvények hatályosságának vitatásában. A „nemzeti” a kisebbségi, posztgyarmati létben élő őshonos népek számára a kultúrában ragadható meg, így kulturális javaik védelme egyrészt egyfajta óvó-féltő magatartást hív életre, másrészt (és persze ebből is következően) monopolhelyzet kialakításának igényével jár. Azaz a számi kulturális javak „mások”, „kivülállók” általi felhasználását nem nézik jó szemmel, és sokszor egy újabb gyarmatosító folyamatként élik meg. Ez sokszor a rájuk vonatkozó tudományos kutatásokra is igaz, a művészeti életre azonban sokkal fokozottabban érvényes. Az elmúlt két évtizedben számos olyan tiltakozó akciónak lehettünk tanúi, amelynek kiváltó oka nem más volt, minthogy finnek, svédek, norvégok, tehát nem számi származásúak kezdtek gyártani, árusítani vagy akár viselni olyan termékeket, amelyek hagyományosan a számi tárgyi kultúra részei. A számik több érdekvédelmi szervezetet hoztak létre ennek visszaszorítására. A saját, autentikus számi márka legismertebb védjegye ma a *duodji*.

részben megtartotta kétlakiságát, nyáron szinte teljes falvak válnak üressé, lakóik a nyári szállásokra költöznek sátraikkal, hogy az állatállomány közelében legyenek.

4. A *duodji* avagy népművészet hivatalos keretek között

A *duodji* a hagyományosan számi kézműves termékek általános megnevezése (a *duodjit* 'csinál, készít' ige névszói származéka), mára védett márkanev, a számi kézműipar, főként a kisebb manufaktúrák védjegye. Logójában sűríti a számi díszítőművészet esszenciáját: a viselet fő színeit mitológiai szimbólumokkal összefonva. A *duodjik* eredetileg mindennapi használati tárgyak, mint a jellegzetes formájú számi ivócsésze, díszített csont- és fakanalak, csontfoglatatú kések, bőrtáskák, -erszények és természetesen a viselet különböző darabjai. Ha az internetes keresésekre szorítkozunk, ezek a tárgyak dominálnak a találatokban.

1. kép: Rénbőr csizmák

2. kép: Számi kézműves használati tárgyak

Részen a turistaiparnak köszönhetően, részben a modernizáció, a számi életforma jelentős átalakulása következményeként olyan tárgyak is bekerültek a kínálatba, amelyek (értelemszerűen) nem képezték részét a hagyományos számi kultúrának (mint pl. a nyomtatott pólók, kulcstartók, só-és borsszórók), illetve amelyek nem eredeti funkciójukban használatosak (sámándobok dísz tárgyként, vagy tárolóedényként). Ezekben is közös a régebbi időkből átmentett számi díszítőmotívumok használata. A modern tárgyak jelentős része alapanyagában is a régi időköt idézi, a természetes és Észak-Skandináviában elérhető alapanyagok, a fa, a rénbőr- és csont, a *duodji*-hoz mint márkanévhez szervesen hozzátartoznak.

A népművészet új keretezésében tehát részben egyfajta kulturális monopóliumra törekvés jelentik meg, részben pedig a professzionalizáció irányába való elmozdulás folyamatának lehetünk tanúi. Az előbbit leginkább a számi tárgyak külső és elsősorban kereskedelmi, turisztikai célú felhasználása hívta életre. Főként Finnországban okozott konfliktusokat az, hogy az északi régiókban finnek is elkezdtek számi tárgyakkal kereskedni. A tárgyakat azonban nem számik állítják elő, és nem is tükrözik azt a szakértelmet, vagy akár a motívumok, funkciók pontos ismeretét, amelyek a számi kultúrában elválaszthatatlanok

ezeiktől. A gyártás sok esetben – ez elsősorban a népviseleti darabokra igaz – a fast fashion mintájára olcsó anyagokból, alacsonyra nyomott előállítási költséggel, távol Skandináviától készülnek. Az alacsonyabb árakkal részben gazdasági kárt okoznak a számiknak, hiszen az ő kézműves termékeik elvesztik versenyképességüket, másrészt, érzelmi oldalról sérelemként élik meg, hogy a turisták silány minőségű „álszámi” tárgyakkal találkoznak. A professzionalizáció pedig illeszkedik abba a szintén globálisabb trendbe, hogy a társadalom megváltozásával az emberek nagyobb része már csak kívülállóként van kapcsolatban a múltat idéző, etnikumspecifikus tárgyi világgal. Maguk előállítani, produkálni nem tudják, de identitásuk megélésében fontosnak tartják ezek birtoklását, felhasználását. A régen családon belül készült viseleti darabok a *duodjikat* árúsító üzletekben bárki számára beszerezhetők, és szívesen is viselik ezeket a darabokat a fiatalabb nemzedékek tagjai is a legmodernebb közegekben és városi környezetben is.

5. A számi hivatalos művészet

Az etnikai specifikumokat felhasználó és védő kézművesség mellett egyre nagyobb teret kap az elit művészet is a számik körében. Ugyanakkor jellemző, hogy a legismertebb számi művészek *duodji*-kat készítő, vagy rénszarvastenyésztő családból származnak, vagyis szocializációjuk természetes része volt a hagyományos számi kultúra megismerése. A számi revitalizáció elindítója, Nils-Aslak Valkeapää (1943–2004) is réntartó családba született. Jóllehet, a családi foglalkozást nem vitte tovább, a természeti lét, a számi táj és élővilág szeretete alapvetően meghatározta a személyiségét. Sokoldalú tehetség volt, aki nemcsak a számik énekes hagyományát élesztette fel. Máiig a legjelentősebb számi alkotóként tartják számon, akinek páratlanul sokoldalú tehetsége óriási hatással volt a későbbi művésznemzedékekre. Jójkaénekesként, zeneszerzőként, íróként, költőként, színészként és rendezőként, politikai aktivistaként, képzőművészként is jegyzik a nevét. Művészi nagyságát mutatja, hogy bár a hagyományos kultúra eszköztárát tekintette alapnak, minden területen újjító, egyéni módon, és nagyon magas színvonalon alkotott. Az a tény azonban, hogy számára a kiindulópont nem lehetett más, mint a számi „népművészet” formavilága és motívumkincse, hosszú időre erősen kodifikálta a művészi kifejezőmód számi útját. Azaz a számi művészet nyelvezetét, amelyet minden olyan művész használ, aki száminak tekint magát, és aki a számi identitás megerősítéséért (is) alkot.

A bevezetőben említett történeti események miatt a számi művészetnek olyan talajon kellett kibontakoznia, ami nem függetleníthető a politikai aktivitástól, a számi nemzeti mozgalmaktól. Mivel a nemzeti szimbólumok megalkotásában, elfogadtatásában és széleskörű terjesztésében a művészek vállaltak feladatot,

magától értetődően kialakult a művészet számi iskolája, egyfajta mainstream, amihez minden számi művész ösztönösen igazodott. A továbbiakban néhány alkotó és alkotás révén felvázolom a fő tematikát, és a kibontásához használt leggyakoribb „stíluseszközöket”.

6. A művészet politikai keretei. Viseletből zászló

Mielőtt a festmények számi szimbolikájával foglalkoznánk, fontos egy rövid kitérőt tenni a számi zászlóval kapcsolatban. A számi nemzetet ma szimbolizáló zászlót először 1979-ben használták az észak-norvégiai Alta folyóra tervezett vízi erőmű megépítése elleni tiltakozások során. Hivatalossá 1986-ban vált, az első országos tanácskozás (1917. február 6.) jubileumán, a 13. Számi Konferencián, Åre-ban (Näkkäljärvi 2003: 21.). A különböző függőleges sávokból, és az azokat összekötő körből álló zászló sokféle jelentést hordoz. A négy sáv jelképezi a négy ország területén élő számi csoportokat, az átölelő kör pedig a szétszakítottságot ellensúlyozó köteléket. A négy szín a hagyományos viselet színvilágát (és egyben a sarki fényekét) jeleníti meg. A zászló köre sokszoros szimbólum: az egységen túl jelképe a Napnak és a Holdnak, a hagyományos lakósátor füstnyílásának, a sámándobnak és a hagyományos, ciklikusságra épülő vándorló életmódnak. Ezzel összefüggésben a kék és a vörös félkör nemcsak az égitestekre utal, hanem a téli és nyári szállásokat használó számik „kétlakiságára” is.⁷ A zászlóval kapcsolatos ideológiában tehát erősen összekapcsolódik a vizuális és a verbális szimbolika. Erre utal az is, hogy az Astrid Båhl számi művész által tervezett zászlót és a nemzeti himnusz szövegét egyszerre fogadták el és tették hivatalossá. A zászló jelképeit valóban sűrű irodalmi és népköltészeti szövegháló fonja körbe. A számik és az északi fény teremtéséről szóló prózai folklórszövegekben, továbbá az epikus jojkákban újra és újra megjelenő szüzsé szerint a számik a Nap fiai, akik a Nap járásának megfeleltethető, ciklikus vándorlás szerint élnek az életüket (Gaski 2003). Az Isak Saba által írt Sámi *soga lávlla*, azaz „számi nemzeti himnusz” szövege, részben ebből a hagyományból merít, amikor a számikat „Nap-fiaknak fényes sarja”-ként írja le. A zászló szimbólumai tehát a számi szöveghagyománnyal és tárgyi kultúrájával is szoros kapcsolatban vannak: elsősorban a viselet színvilágával és a sámándob forma- és motívumkészletével. A zászló színei elsősorban a nyári viseletet jelenítik meg (a téli viselet szőrével kifelé fordított bunda, amelynek csupán a színes szalagdíszeiben jelennek meg a kék, sárga, piros, zöld színek), tehát szintén a *duodji* a kiindulási alap. A *gákti*, azaz a 'nyári öltözet'

⁷ E szimbolika sűrített megfogalmazását adja a következő Valkeapää versrészlet: „napgyűrű / vándorúton / füstnyílásban a hold / sarki fények / ég csillagai”. Az idézet az eposzként is számon tartott *Beavvi Áhčažan* ('Nap édesapám') című versciklusból származik (Domokos 2001: 25.).

– a férfiak és nők esetében egyaránt – elsősorban kék posztóból készül, a ruha peremét és a nyakkivágást színes – piros, sárga és zöld – csíkokkal, valamint geometrikus mintákkal díszítik. A kör motívummal kapcsolatban már említettem tárgyi relevanciákat, fontos még kiemelni, hogy – a már régóta csupán muzeális tárgyként ismert – sámándobokon a Nap mindig központi szimbólumként jelenik meg. Összevetve az északi országok és kisebbségek zászlóit, a színekben mutatnak csak eltérést, a keresztet tartalmazó sablonban nem. Első ránézésre a számi zászló szakít ezzel a skandináv hagyománnyal. Azonban, ha a zászló arányait, elsősorban a két keskeny sáv elhelyezését is figyelembe vesszük, látható, hogy a skandináv zászlókkal mégis van átfedés. A körrel áthúzott sáv(ok) a kereszt-motívummal való oppozícióként is értelmezhetők.

3. kép: A számi zászló

Erre a rövid ismertetésre azért is volt szükség, mert a számi művészek alkotásaiban nagyon hasonló, direkt és egyben sokrétű szimbolika jelenik meg, amely leglátványosabban a színhasználatban nyilvánul meg. A ragaszkodás ehhez a fókuszált művészi nyelvhez egyben etnikai, politikai szerepvállalás is. A továbbiakban néhány konkrét példán illusztrálom az számi művész tevékenységén keresztül.

7. Arvid Sveen, Hans Ragnar Mahtisen

Arvid Sveen (1945–) norvég grafikus, fotográfus itt bemutatott képe (6. ábra) az őslakos szolidaritást és a számi nemzeti törekvéseket jeleníti meg párhuzamosan. A központi nagy képen megjelenő számi férfi „mögött” különböző számi csoportok és a világ különböző részein (Amerikai Egyesült Államok, Kanada, Bolívia, a volt Szovjetunió stb. területén) élő őslakos népek sorakoznak fel. A felső harmad bal és jobb oldalán, egymásnak megfeleltethető, szimmetrikusan elhelyezett hatalmi és nemzeti szimbólumok (a zászlókkal lefedett földterületek, a norvég korona szemben a számi „négyszél-sapkával”, az oroszlan pedig a rénszarvassal) az

egyenjogság iránti igény képi megfogalmazásai. A második kép (Frigjoring 'Felszabadulás' 1972–1981)

4. kép: Arvid Sveen

5. kép: Óslakos népek összefogása

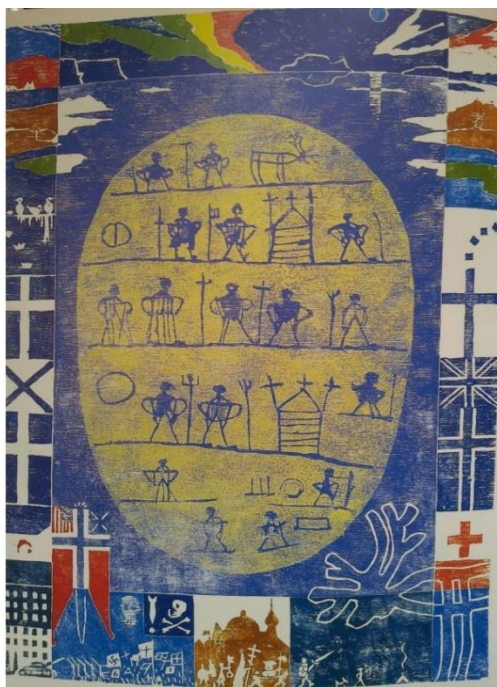

6. kép: Felszabadulás 1972-1981

7. kép: Hans Ragnar Mahtisen

Hans Ragnar Mahtisen (1945–, norvégiai számi költő, festőművész) munkái kifejezőmódjuk és üzeneteik által az őslakos-diskurzusba illeszkednek. A posztkoloniális körülmények, a természeti lét tisztaságának és erkölcsi felsőbbrendűségének szembeállítását a romlott, civilizált városi világgal jól megfigyelhetők festményein. Mindkét kép éles kontrasztba állítja a számi és a „nyugati típusú” skandináv kultúrákat. Az első festményen ez az oppozíció vertikális, a másodikon pedig horizontális elrendezésben jelenik meg. A sámándobot körülvevő kis képek a felső sorokban az érintetlen természetet, a szabadságot szimbolizálják, elhelyezésük a sámándobon megjelenő felső világ régiójához igazodik. A számi dob alsó világot megjelenítő cikkelyét pedig a megszálló hatalmakat, és az általuk hozott negatív eseményeket (háború, erőszakos hittérítés, környezetrombolás) bemutató képsor fogja körül. A *Newborn Nation...* című kép számi zászlós madárfiókája a svéd, norvég és finn zászlókkal megfestett tojásból kelt ki. Az idegen zászlók töredékeit ábrázoló tojáshéjakat ledobva, és az általuk megtettesített környezetromboló világszemléletet hátrahagyva indul egy „jobb jövő” felé...

8. kép: Számi sámándob

9. kép: Newborn Nation.

Hans Ragnar Mathisen munkásságának egy érdekes szelete térképrajzolás, amellyel egyfajta békés, szimbolikus területvisszafoglalást hajt végre a számi területeken. Ezekkel a térképekkel Mathisen az egyén etnikumokkal együttélést is ábrázolja azzal együtt, hogy sosem harcoltak fegyverekkel a környezetükben élőkkal szemben. Részben ennek is köszönhető, hogy ma is létezik a nyelvük és a kultúrájuk. Mathisen térképsorozatain keresztül számi szemmel mutatja meg a világot. A számi – észak felőli és felülnézeti – perspektíva szemben áll időnként a megszokott térképábrázolással, ráadásul nem tartalmaz országhatárokat, a települések, folyók és hegyek nevei pedig eredeti számi nyelven szerepelnek. A ceruzával és tintával rajzolt térképek állatokat, növényeket, kézműves termékeket, folklórtörténeteket is megjelenítenek.

10. kép: A számi perspektíva

8. Suohpanterror

A *Suohpanterror* ('lasszó' + 'terror') a legmeghökkenőbb számi művészcsoporthoz tartozik, amelyet erős politikai aktivitás jellemez. Elsősorban (önmagukat meg nem nevező) képző- és előadóművészeket foglal magába. Plakátjaikból a Finnagora szervezésének köszönhetően Magyarországon is nyílt már kiállítás az A38-as hajón 2017. május 23-án. A szervezők a következő szavakkal jellemezték a művészcsoporthoz:⁸ „a *Suohpanterror* a számi kisebbségek jogaiért leglátványosabban harcoló csoportok egyike. Az álnéven tevékenykedő pop-art művészkollektívából hamar népszerű aktivistacsoport vált, amelynek radikális, meghökkenítő művészete megállásra kényszerít, és elgondolkodtat. »Politika művészeti köntösben« – aposztrofálja tevékenységüket a csoport egyik tagja. A *Suohpanterror* célja, hogy alkotásaival felhívja a figyelmet a számik jogaira és sérelmeire, vagyis, az elnyomásra és a rasszizmusra, a multinacionális cégek által folytatott bányászatra, amely Számföld természeti kincseinek kiaknázására törekszik, valamint a tényre,

⁸ Az idézet forrása:

<http://www.finnagora.hu/hu/suohpanterror%C2%A0plak%C3%A1tki%C3%A1ll%C3%ADt%C3%A1s> (Letöltés: 2023. 06. 30.)

hogyan Finnország továbbra sem ratifikálta az őshonos népek jogainak védelméről szóló nemzetközi egyezményt (ILO 169)⁹.

A *Suohpanterror*, bár felhasználja a számiság sztereotip jellemzőit, messze túlmutat a hagyományos forma- és motívumkincs újszerű felhasználásán. Folyamatosan reflektál a világ eseményeire, interaktivitásra és intertextualitásra épül (hollywood-i sikerprodukcióktól a világhírű képzőművészeti alkotásokon és a politikai eseményeken át a mindennapok aktuális történéseiig). Bizonyos jelentések dekódolásához fontos az adott kontextus ismerete, ugyanakkor a szimbólumok sokszólamúsága jellemzi. Az alábbi illusztrációként bemutatott számos Suohpanterror plakát mindegyikének értelmezésére nincs itt lehetőség, példaképpen csupán az első kép megértéhez szükséges háttértörténetet szeretném ismertetni. A Virgin Records kiadásában 1994-ben megjelent egy CD Sacred Spirit—Chants and Dances from Native Americans címmel. A lemezen az amerikai indián dalok feldolgozásai között két jóka is felbukkant, azonban a konkrét forrás, illetve a zene számi eredetének feltüntetése nélkül. A hanganyag 2007-ben felkerült az internetre is, így egyre több számi fedezte fel a lemezen szereplő jójkákat. Az egyik a Normo Joavna jójkájaként sokak által ismert dallam, amely a Norvégiai Számi Parlament egyik eseményén hangzott el az 1990-es évek elején. Az eseményt az egyik norvég TV-társaság rögzítette, tehát a forrás könnyen azonosítható. A felvétel jogait később a Virgin Records vásárolta meg, így kerülhetett a jóka az általuk kiadott lemezre. A másik jóka sokkal kevésbé átlátható módon került a lemezkiadó birtokába. Egy észak-finnországi számi énekesnő, Ulla Pirttijärvi azonosította saját szerzeményeként, amelyet egy kanadai szemináriumon adott elő. Az eseményt ő semmilyen módon nem rögzítette, így bizonyítani sem tudta, hogy az övé. Valószínűleg a jelenlévők felvételei révén, magánúton került a Virgin Records birtokába. Az eset óriási felháborodást keltett a számik körében, akik jogi úton próbálták visszaszerezni az amerikai lemezcégtől azt, ami az övék, azaz a felvételek után járó bevétel megfelelő százalékát, 20 millió amerikai dollárt. A Virgin Records ügyvédei azzal védekeztek, hogy a folklóralkotásokat nem védi szerzői jog, tehát szabadon felhasználhatók. A számik, mivel jogosnak érzett követelésüket nem tudták foganatosítani, azzal kellett, hogy szembesüljenek, hogy értelmezésük nagyon különbözik a nemzetközi jogi felfogástól. Ez utóbbit úgy interpretálták, hogy eurocentrikus (és nem etnocentrikus) gondolkodásra épül, ezáltal a nyugati imperialista kizsákmányolás eszköze, mert kiveszi a szerzői jogi védelem alól a folklór jellegű alkotásokat (Mills

⁹ Az önálló államisággal nem rendelkező őshonos népek földhasználatára, természeti kincseik védelmére, kultúrájuk szabad ápolására vonatkozó nemzetközi egyezmény. Részletesen lásd itt: <https://2010-2014.kormany.hu/download/9/2a/01000/169E.pdf> (Letöltés: 2022.12.10.).

1996; Hilder 2015: 158). Tulajdonképpen a védett, személyes szférából a nyílt, gazdasági szférába helyezi át a jojkát, ami miatt az alkotás és tulajdonosa is teljesen kiszolgáltatottá válik. A „nyugati típusú szemléletmód” szerint a folklóralkotások „időtlen” és szerző nélküli közkincset alkotnak, amihez bárkinek szabad a hozzáférése. A tapasztalatok keserű tanulságai után, a hasonló esetek jövőbeni elkerülése érdekében a számik a folklóralkotások védelmét is ellátó, 1992-ben alapított *Sámikopiija* védőhálóját igyekeztek szorosabbra fogni, és a Virgin Records-féle eset után kiadták a kortárs és archívumi jojkák felhasználásának (utóbbi esetben hozzáféréseinek) korlátozására vonatkozó saját szabályzatukat, amelyben a nemzetközi jogszabályok adta lehetőségeket kiegészítették a számik jojkával kapcsolatos hagyományos álláspontjának írásban való rögzítésével. Így a későbbiekben, például a Walt Disney Frozen című mesefilmjének (2014) készítésénél a számik már kontrollálni tudták a velük kapcsolatos adatok felhasználását. A filmzenében felcsendülő jojkafeldolgozás egy ismert számi zeneszerző szerzői jogi oltalom alatt álló műve, továbbá a Disney honlapjára felkerült egy jojka szócikk is, ami röviden ismerteti a számi folklórműfaj jellegzetességeit (<https://disney.fandom.com/wiki/Vuelie>). Mindezek ellenére sokan úgy érezték, (például a Suohpanterror aktivistái), hogy a Disney produkció még így is része a kulturális kizsákmányolásnak.

11 kép: A finn nyelvű feliratok fordítása: *Mulan, Pocahontas és most Stolen.*

Ismét egy példa a kulturális kisajátításra.

- száz év elnyomás -

Soha nem tűnt szebbnek nő négyszél sapkával¹⁰ a fején.

¹⁰ Ironikus megjegyzés arra vonatkozóan, hogy a rajzfilm női mesehősré a csak a számi férfiak által viselt fejedőt adtak, ami a számi kultúrában elképzelhetetlen.

Néhány további példa a *Suohpanterror* plakátjaiból:

12. kép

13. kép

9. Homogenizációtól homogenizációig. Összegzés

A számi revitalizáció eredményességének látványos megnyilvánulása a számi nyelvű feliratok, helynevek mellett a sűrűn előforduló számi zászlók és a viselet hordó emberek jelenléte. A kék, piros, sárga és zöld színek jelzik a számik szimbolikus tér(vissza) foglalását, jogaik érvényesítésének igényét. Ez a vizuális szimbólumokkal kifejeződő jelenlét érvényesül minden alkalommal, amikor számi ügyeket képviselnek akár politikai, akár kulturális színtereken. A számi képzőművészeti alkotások színvilágától a politikai transzparensen, hivatalos intézményi logókon át a zenészek színpadi arculatáig az őslakos „négyszín-világ” mindent áthat. A teljes népviselet mellett gyakran megfigyelhetők a hétköznapi (nem etnikus jellegű) öltözékek tradicionális ékszerekkel, vagy számi feliratokkal, sámándob-motívumokkal való díszítése. A dob membránját díszítő figurák széleskörű előfordulása nemcsak a kereszténység előtti számi világképre történő utalás. A homogenizációs törekvések, akár kívülről érkeztek a kényszereszközeként, akár a szükségesség és a praktikum belső dinamikájában formálódtak, a számik vizuális reprezentációját máig meghatározzák. A több ezer éves altai sziklarajzokkal nagy átfedést mutató motívumkincs felhasználásában az „ősiség” legitimációja iránti igény is kifejeződik, tehát a számik saját területeikhez való joga is megerősítést nyer. Természetes, ugyanakkor óhatatlanul archaizáló, hogy a számi művészet önmeghatározásában a legkarakteresebb, egyben nagy történeti múlttal rendelkező szimbolika jelenik meg. A szimbólumoknak nemcsak befelé, hanem kifelé is hatékonyaknak kell bizonyulniuk, ami ki kell elégíteniük a többségi társadalom egzotikum iránti kíváncsiságát és vonzódását is (Nagy 2014). A dinamikus átalakulás, az életmódváltás, a modernizáció ellenére ugyanis máig jelentősek a számikat „misztifikáló” (nem csak) külső diskurzusok, amelyeket az őslakos népekkel kapcsolatos globális trendek is erősítenek. Ezekben a modern élettől távoli, archaikus természeti lét állandósult képei (sátor, rénszarvas, sámándob) dominálnak, a külső szemlélő (és ezzel együtt sok számi) számára máig összefonódva az elmaradottsággal, alacsonyabb-rendűséggel és hasonló negatív sztereotípiákkal. Ez azt is jelenti, hogy számi csoportok közötti eltérések az őket a norvég, svéd, finn és orosz lakosságtól elkülönítő, sokkal markánsabb különbségek mellett jelentéktelenné törpülnek. A számi valóság kaleidoszkópszerű, földrajzilag, nyelvileg, kulturálisan és gazdasági szempontból is sokféle. Mindez azonban, míg az irodalomban számos árnyalt leírásával találkozunk, a vizuális művészetekben kevésbé tükröződik. Azonban ahhoz, hogy a számi emberekben ma ilyen erős legyen a legtávolabbi régiókat is összekötő pánszámi identitástudat, fontos eszközként szolgált a számi művészet egységes, összefűző formanyelve, mindenki számára érthető és kétséget kizáróan autentikus „számiság”-ként értelmezett szimbólumrendszere. Az etnikai megerősödéshez szükséges volt a 20. század

közepétől egyre erőteljesebben fellépő számi művészek tudatos és összehangolt működése. A revitalizációt elindító mozgalmak fontos kérdésfelvetései azon alapultak, hogy a számik hogyan határozhatják meg magukat, szűkebb és tágabb közösségüket a modern világban, továbbá miben mutatkoznak az általuk fontosnak tartott nemzeti sajátságok. A széles tömegeket elérő kommunikációhoz pedig meg kellett találni azokat a – sokszínűségből merítő, mégis egységessé kovácsolható – központi szimbólumokat, amelyek nemzeti érvényű jelképekként hordozzák a számik által sugározni kívánt és időnként a kívülállók által elvárt közös tartományt (Hobsbawm 1990; 1997; Hobsbawm-Rangers 1983). Ezeknek a szimbólumoknak a kialakítása természetes módon együtt járt a hangsúlyozni kívánt jellegzetességeket esszenciálisan hordozó csoportok (és helyek) kiválasztásával, egy-egy kulturális jellemző kiragadásával. A számik esetében az észak-norvégiai, észak- finnországi régió többé-kevésbé folyamatosnak tekinthető réntartó közösségei voltak azok, akiknek a léte határozta meg egyáltalán azt, hogy milyen jelképeket lehetett vagy volt érdemes kiemelni. A kérdés a továbbiakban már inkább az, hogy a művészi kommunikáció szimbólumrendszere és vizuális nyelvezete egy sikeres revitalizáció után vajon meddig marad továbbra is archaizáló, azaz szinte kizárólag a múlt kulturális örökségére hagyatkozó?

Irodalom

Broderstad, Else Grete 2011: The promises and challenges of indigenous self-determination. The Sami Case. *International Journal* 66, 4: 893–907. <https://doi.org/10.1177/0020702011066600>

Domokos Johanna 2001: *Nils-Aslak Valkeapää: Nap, édesapám*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

Eriksen, Thomas Hylland 2006: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Gaski, Harald 2003: *Biejjen Baernie – Sámi Son of the Sun*. Karasjok, Davvi Girji.

Hilder, Thomas R. 2015: *Sámi Musical Performance and the Politics of Indigeneity in Northern Europe*. Lanham – Boulder – New York – London: Rowman & Littlefield. 120–129.

Hobsbawm, Eric 1990: *Nations and Nationalism Since 1780: programme, myth, reality*. Cambridge, Cambridge University Press.

Hobsbawm, Eric 1997: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, Maecenas Kiadó.

Hobsbawm, Eric – Rangers, Terence (eds.) 1983: *Invented traditions*. Cambridge, Cambridge University Press.

Lehtola, Veli-Pekka 2010: *The Sámi People. Traditions in Transition*. Inari: Kustannus-Puntsi Publisher.

Mahtisen, Stein R. 2004: Hegemonic Representations of Sámi Culture. From Narratives of Noble Savages to Discourses on Ecological Sámi. In: Anna-Leena Siikala – Barbo Klein – Stein R. Mahtisen: *Creating Diversities. Folklore, Religion and the Politics of Heritage*. Helsinki, Finnish Literature Society.

Mauss, Marcell 2000: Társadalommorfológia. In: *Szociológia és antropológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 449–536.

Mills, Sherylle 1996: Indigenous Music and the Law: An Analysis of National and International Legislation. *Yearbook for Traditional Music* 28: 57–86.

Nagy Zoltán 2014: Sámántánc a konferencián: A néprajztudomány teologizálódása Oroszországban. *Ethnographia* 125/2: 234–249.

Näkkäläjärvi, Klemetti 2003: The Sámi flag. In: Jukka Pennanen – Klemetti Näkkäläjärvi (eds.): *Siidastallan. From Lapp Communities to Modern Sámi Life*. Inari, Sámi Siida Museum 21, 114–121.

Nyíró Miklós 2005: *Az Idegen – Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen: Csokonai Kiadó.

Sthrelow, Theodor George Henry 1971: *Songs of Central Australia*. Sydney: Angus and Robertson.

Tamás Ildikó 2007: *Tűzön át, jégen át. A sarkvidéki nomád lappok énekes hagyománya*. Budapest: Napkút Kiadó.

Wolf, Eric R. 1995: *Európa és a történelem nélküli népek*. Budapest: Akadémiai Kiadó – Osiris– Századvég Kiadó.

A képek forrása:

(A képek letöltésének utolsó dátuma 2023. december 21.)

- 1) <https://perspektivet.no/en/exhibitions/duodji/>
- 2) https://www.nrk.no/sapmi/merket-_sami-duodji_-kvalitetssikrer-samiske-produkter-1.12066060
- 3) <https://www.istockphoto.com/hu/fot%C3%B3/sz%C3%A1mi-etnikai-z%C3%A1szl%C3%B3-lappf%C3%B6ld-gm1209906286-350291826>
- 4) Arvid Sveen portré <https://www.100norwegianphotographers.no/copy-of-bard-ek-2>
- 5) <https://www.nasjonalmuseet.no/en/collection/producer/45895/arvid-sveen>

-
- 6) <https://teachik.wordpress.com/sami-history-post-ww2/copyright-arvid-sveen-14/>
 - 7) <https://www.nnkm.no/en/news/ollu-lihkku-hans-ragnar>
 - 8-9) https://snl.no/Hans_Ragnar_Mathisen
 - 10) <https://www.hakapik.no/home/2022/1/7/hans-ragnar-mathisen-portrait-of-a-life-well-lived>
 - 11) <https://twitter.com/Suohpanterror/status/920285676880482304>
 - 12) <https://sverigesradio.se/artikel/5808613>
 - 13) https://www.researchgate.net/figure/A-Suohpanterror-poster-32_fig1_367150339